

Міністерство освіти і науки України
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Кафедра української мови та лінгводидактики

На правах рукопису

Боротюк Софія Михайлівна

Використання фольклорних текстів на уроках української мови в ЗЗСО

Спеціальність: 014 Середня освіта
Освітньо-професійна програма *Українська мова та література.*
Світова література
Робота на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
Данилюк Ніна Олексіївна,
доктор філологічних наук, професор

Рекомендовано до захисту
на засіданні кафедри
української мови та лінгводидактики
(протокол № ___ від _____ 20__ р.)
Завідувач кафедри _____ проф. Костусяк Н. М.

Луцьк – 2024

АНОТАЦІЯ

Боротюк С. М. Використання фольклорних текстів на уроках української мови в ЗЗСО. – Магістерська робота на здобуття освітнього ступеня магістра. Спеціальність: 014 Середня освіта (Українська мова і література). Освітньо-професійна програма *Середня освіта. Українська мова та література. Світова література.* – Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024. 95 с.

У роботі простежено особливості використання фольклорних текстів на уроках української мови в ЗЗСО. Розглянуто нормативні документи НУШ щодо вивчення української мови в культурологічному аспекті, науково-методичні праці про використання фольклорних текстів на уроках української мови, роботи науковців про специфіку мовностилістичних засобів у народнопоетичних текстах.

З'ясовано, наскільки повно та відповідно до жанрів представлені фольклорні тексти у підручниках і посібниках з української мови для ЗЗСО, зокрема в адаптаційному циклі НУШ (у 5-6 класах).

Описано методичні аспекти використання текстів народних та авторських казок на уроках української мови, звернуто увагу на специфіку лінгвістичних казок.

Встановлено лінгводидактичні особливості прислів'їв та приказок на уроках словесності для вивчення різних тем. Показано методичний потенціал текстів народних пісень на уроках української мови.

Розглянуто різноманітні види вправ і завдань із фольклорними текстами, які дають можливість учителю ефективно формувати комунікативні навички у школярів, вміння працювати з текстом, зокрема народнопісенним, аналізуючи його за різними аспектами.

Ключові слова: фольклорний текст, мовні засоби, лінгводидактичний потенціал, вправи і завдання, українська мова.

SUMMARY

Borotiuk S. M. The use of folklore texts in Ukrainian language lessons in GSEIs. – Master's thesis for obtaining a master's degree. Specialty: 014 Secondary Education (Ukrainian Language and Literature). Educational and professional program *Secondary Education. Ukrainian Language and Literature. World Literature.* – Lesya Ukrainka Volyn National University. – Lutsk, 2024. 95 p.

The study examines the features of using folklore texts in Ukrainian language lessons in general secondary education institutions (GSEIs).

It reviews the regulatory documents of the New Ukrainian School (NUS) concerning the study of the Ukrainian language from a cultural perspective, as well as scientific and methodological works on the use of folklore texts in Ukrainian language lessons and studies by scholars on the specifics of linguistic and stylistic devices in folk poetic texts.

The extent to which folklore texts are comprehensively and appropriately represented by genre in Ukrainian language textbooks and manuals for GSEIs, particularly in the adaptive cycle of NUS (grades 5–6), is analyzed.

The study describes methodological aspects of using texts from folk and authorial fairy tales in Ukrainian language lessons, with specific attention to the unique features of linguistic fairy tales.

The linguistic-didactic features of proverbs and sayings in language arts lessons for studying various topics are identified. The methodological potential of folk song texts in Ukrainian language lessons is demonstrated.

The study also considers various types of exercises and tasks involving folklore texts, which enable teachers to effectively develop students' communicative skills, their ability to work with texts (including folk song texts), and analyze them from different perspectives.

Keywords: folklore text, linguistic devices, linguistic-didactic potential, exercises and tasks, Ukrainian language.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	8
1.1. Нормативні документи НУШ щодо вивчення української мови в культурологічному аспекті.....	8
1.2. Науково-методичні праці про використання фольклорних текстів на уроках української мови.....	14
1.3. Розгляд мовностилістичних особливостей народнопоетичних текстів у працях науковців.....	19
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	32
2.1. Специфіка представлення фольклорних текстів у підручниках і посібниках з української мови для ЗЗСО.....	32
2.2. Методика використання текстів казок на уроках української мови.....	38
2.3. Дидактичні особливості прислів'їв та приказок на уроках словесності.....	46
2.4. Методичний потенціал текстів пісень на уроках української мови.....	55
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	71
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

У сучасному українському суспільстві в умовах оновлення освітнього процесу постає необхідність у зміні парадигми вивчення навчальних компонентів, насамперед української мови. Із упровадженням концепції НУШ спочатку в початковій, а тепер і в середній школі, актуальності набули не лише формування в здобувачів освіти відповідних знань та умінь, а й розвиток висококультурної, патріотичної української особистості.

Національне виховання сучасних здобувачів освіти в Україні – важливе завдання освітнього процесу, що передбачає глибоке осмислення школярами історії українського народу, регіональних особливостей культури і спадщини минулих віків, які слугують основою духовного розвитку людини та формування її громадянської свідомості. Провідну роль у цьому процесі відіграють уроки української мови, зокрема в середніх класах НУШ. Становлення сучасної мовної особистості на уроках словесності відбувається передусім на базі лінгводидактичного матеріалу із національно-культурним змістом, дібраного вчителем для роботи з учнями. Вагому частину цього матеріалу складають фольклорні тексти, які яскраво репрезентують традиційну культуру українців.

Із оновленням навчальних програм і підручників виникла необхідність в осучасненні навчального матеріалу, який сприяє реалізації компетентнісного підходу в середній школі, насамперед в адаптаційному циклі. Однак в умовах орієнтації на молодого здобувача освіти фольклорні тексти нерідко залишаються на периферії, що спричиняє недостатній рівень їх методичного опрацювання та лише епізодичне використання на уроках української мови. Проте добре відомо, що народна поезія виступає провідним компонентом реалізації культурологічного аспекту вивчення української мови, до якого вихователі та вчителі широко вдаються при опануванні дитячої літератури в ЗДО та в початковій школі.

Фольклорні тексти дають змогу інтегрувати на уроках елементи літературознавства, історії, народознавства, що робить навчання більш різнобічним і цікавим. Завдяки цьому учні дізнаються про основи народних традицій, глибше розуміють культуру українського народу, збагачують словниковий запас, вивчаючи лексикологію, фразеологію, синтаксис української мови. Тому назріла потреба повнішої реалізації культурологічного потенціалу народнопоетичних текстів у середній і старшій школі.

У науково-методичній літературі розгляд особливостей використання фольклорних текстів на уроках української мови в НУШ здійснено в різних напрямках: з погляду реалізації а) народознавчого підходу до формування компетентності володіння державною мовою (Л. Шуст, О. Гончарук, В. Дацюк [83]); б) комунікативного, або мовленнєвого аспекту (Н. Луцан, О. Воробець [46]); в) виховного впливу фольклорних текстів, зокрема українських народних паремій (Л. Мафтин, А. Предик, К. Шевчук [51]); г) формування ключових компетентностей на уроках української мови за допомогою текстів усної поезії (О. Семенов [69], Т. Дука, О. Рябошапка [27], М. Сокаль [72], Т. Яценко [84]) та ін.

Мовностилістичні особливості народної словесності в рамках окремої галузі – лінгвофольклористики розглядали Т. Беценко [2; 3], Н. Данилюк [21; 23], С. Єрмоленко [29], Р. Сердега [70] та ін. Результати їхніх студій дають змогу послуговуватися цими матеріалами на уроках української мови.

Актуальність теми дослідження зумовлена насамперед потребою вивчення методів опрацювання фольклорних текстів на уроках української мови у базовій середній школі НУШ, необхідністю їх актуалізації в процесі підготовки навчального матеріалу, який слугуватиме підґрунтям для навчання української мови на основі реалізації компетентнісного підходу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше комплексно розглянуто методи роботи з фольклорними текстами різних жанрів – казками, прислів'ями і приказками та піснями на уроках української мови в НУШ. Використано досвід роботи кращих українських учителів, відображений у

публікаціях, а також особистий досвід, отриманий нами в освітньому процесі при викладанні української мови у Тинненському ліцеї Немовицької сільської ради Сарненського району Рівненської області.

Мета роботи полягає в розгляді теоретичних засад і з'ясуванні практично-методичних особливостей використання фольклорних текстів (зокрема казок, пісень, прислів'їв і приказок) на уроках української мови в НУШ.

Визначена мета дослідження потребує виконання таких **завдань**:

- 1) проаналізувати нормативні документи НУШ щодо вивчення української мови в культурологічному аспекті;
- 2) розглянути науково-методичні праці, присвячені використанню фольклорних текстів на уроках української мови;
- 3) визначити мовностилістичні риси народнопоетичних текстів, розглянуті в роботах науковців, які будуть корисні у практиці навчання;
- 4) з'ясувати представлення фольклорних текстів у підручниках і посібниках з української мови для ЗЗСО;
- 5) виокремити методи використання текстів казок на уроках української мови;
- 6) схарактеризувати лінгводидактичні особливості прислів'їв та приказок на уроках словесності;
- 7) встановити методичний потенціал текстів пісень на уроках української мови.

Об'єктом дослідження слугують українські фольклорні тексти пісень, приказок, прислів'їв, казок.

Предмет дослідження – навчально-методичні особливості використання фольклорних текстів на уроках української мови у ЗЗСО (зокрема в середній школі НУШ).

У роботі ми послуговувалися такими загальнонауковими **методами дослідження**: *аналізу* теоретичної і джерельної бази; *синтезу* результатів проаналізованого теоретичного та лінгводидактичного матеріалу; *опису*

мовностилістичних засобів організації фольклорних текстів і методичних особливостей їх актуалізації на уроках української мови.

Крім того, було залучено *спеціальні лінгвістичні методи: функційно-стильовий* (для виявлення стилетвірних параметрів фольклорних текстів); *семантико-стилістичного аналізу* (для розгляду мовних одиниць з погляду їхньої семантики у фольклорному тексті); *контекстуальний* (для виокремлення народнопоетичних засобів у мікроконтекстах та вставлення специфіки функціонування).

У роботі використано такі *дидактичні методи: пояснювально-ілюстративний* (доповнення інформації візуальним матеріалом); *репродуктивний* (для застосування отриманих знань при виконанні завдань, пов'язаних з роботою над фольклорними текстами); *дослідницький* (опрацювання фольклорних текстів з пошуком нових ідей); *проектний* (застосування проектної діяльності учнів під час опрацювання фольклорних текстів на уроці).

Матеріалом дослідження слугують українські фольклорні тексти (пісні, приказки, прислів'я, казки), взяті з підручників, методичних розробок, зі збірників народної словесності. Серед них матеріали, зафіксовані збирачами, а також записані нами в селі Тинне Сарненського району Рівненської області.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що в нашій праці систематизовано теоретичні принципи використання фольклорних текстів у процесі вивчення української мови в НУШ, узагальнено сучасні підходи науковців та вчителів-практиків до реалізації лінгводидактичного потенціалу мовновиразових засобів, уточнено ключові терміни.

Практичне значення результатів дослідження. Отримані результати дослідження можна використати вчителями для підготовки планів-конспектів і добору лінгводидактичного матеріалу для уроків української мови в НУШ. Вони стануть у нагоді укладачам навчально-методичних розробок, посібників та підручників для ЗЗСО та ЗВО. Крім того, ними можуть скористатися

студенти у процесі вивчення методики навчання української мови, написанні науково-дослідних робіт.

Апробація результатів дослідження. Отримані результати були оприлюднені в доповідях на таких наукових заходах:

1) XVI Всеукраїнській науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених у Рівненському державному гуманітарному університеті (20 травня 2023 р., м. Рівне);

2) II Міжнародній науково-практичній онлайн-конференції «Українська мова в сучасному науковому вимірі» (1–2 червня 2023 р., м. Луцьк);

3) Днях науки у Волинському національному університеті імені Лесі Українки (15–19 травня 2023 р., 13–17 травня 2024 р., м. Луцьк);

4) Науково-теоретичній конференції з нагоди 85-ої річниці заснування Володимирського педагогічного фахового коледжу «Сучасні освітні технології волинського краю» (4 квітня 2024 р., м. Володимир).

Матеріали магістерської роботи відображені в публікації: Данилюк Н., Боротюк С. Методичні особливості використання текстів лінгвістичних казок на уроках української мови у ЗЗСО. *Сучасні освітні технології волинського краю: матеріали науково-теоретичної конференції з нагоди 85-ої річниці заснування Володимирського педагогічного фахового коледжу (4 квітня 2024 р., м. Володимир)* / упоряд. М. Савельєв, С. Слюсарук-Літвін, О. Юринець. Володимир: ВВПК, 2024. С. 300–304.

Структура роботи. Магістерська праця складається зі вступу, двох розділів, списку використаних джерел (84 позиції) і чотирьох додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Нормативні документи НУШ щодо вивчення української мови в культурологічному аспекті

Інноваційні зміни в українському освітньому процесі, започатковані впровадженням концепції Нової української школи, мають на меті оптимізувати й осучаснити його завдяки педагогічним пошукам та врахуванню досвіду інших освітніх систем. Відтак підґрунтям стали ті державні документи, що спонукають учителів активно впроваджувати компетентнісний підхід. До них належать Закони України «Про освіту» та «Про загальну середню освіту», Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст.; Концепція «Нова українська школа» та ін. У них встановлено й окреслено ті вектори освітнього процесу, які сприятимуть всебічному розвитку особистості здобувача освіти.

У концепції НУШ важливий напрям розвитку українського освітнього процесу передбачає врахування культурологічного аспекту, згідно з яким здобувачі освіти мають засвоювати не лише знання з певного навчального предмета, а й долучатись до пізнання культурних цінностей українців, їхньої спадщини. Тому вивчення української мови передбачає формування компетентностей, до яких належать:

- 1) вільне володіння державною мовою;
- 2) культурна компетентність.

Варто наголосити, що вивчення української мови в культурологічному аспекті в середній школі здійснюється на основі формування ключових компетентностей завдяки особистісним якостям, особистому, соціальному, культурному та навчальному досвіду здобувачів освіти [72].

Культурологічний аспект вивчення української мови в НУШ, зокрема в середній школі, в адаптаційному циклі (5-6 класи), передбачає організацію освітнього процесу на основі тісного зв'язку зі світовою культурою та національною, зокрема фольклорними текстами, які відображають значний пласт культурної спадщини. Саме вони дають змогу формувати навчальний матеріал уроку з урахуванням вікових особливостей навчально-пізнавальної діяльності та психолого-вікового розвитку.

Л. Мацько з цього приводу зауважує, що варто приділяти увагу формуванню насамперед цілісного уявлення у здобувачів освіти про мову як феномен національної культури, що відображає національну своєрідність української мовної картини світу та сприяє процесу формування шанобливого ставлення до інших народів, їхніх мов [56]. Т. Груба вважає за доцільне послуговуватися терміном не власне культурологічний, а соціокультурний аспект вивчення української мови. На її думку, ця назва вказує на те, що такий підхід дозволяє інтегрувати в культурний елемент ще й соціальний, адже це – «поліаспектне особистісне утворення, що містить знання про культуру в широкому контексті» [19, с. 69]. Відтак у здобувачів освіти, на думку науковиці, формуватиметься комунікативна компетентність на основі вміння організовувати мовленнєву діяльність відповідно до культурних народних цінностей. Г. Шелехова вважає, що названий аспект реалізується на уроках української мови на основі народної творчості [81, с. 4]. Дослідники наголошують, що він інтегрується в освітній процес шляхом використання фольклорного тексту чи системи таких текстів, які взаємопов'язані текстоцентричним підходом.

Соціокультурний аспект у вивченні української мови в середній школі НУШ дає змогу вчителю повною мірою втілювати компетентісно орієнтоване навчання, а відтак – формувати предметні компетентності. Важливо, що це закріплено в нормативних документах НУШ та відображено в навчально-методичних посібниках, навчальних програмах і методичних рекомендаціях, зокрема:

- 1) Державний стандарт базової середньої освіти (затверджений постановою КМУ № 898 від 30.09.2020 р.);
- 2) модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти [33; 58];
- 3) Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році у мовно-літературній освітній галузі [36];
- 4) посібник «Нова українська школа: путівник для вчителя 5–6 класів» [62];
- 5) Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України [41] та ін.

Державний стандарт – це основний документ, що визначає освітні вимоги та зміст навчального процесу. У ньому чітко визначені цілі та завдання вивчення української мови із виділенням ключових аспектів. Окрім цього, він встановлює вимоги до обов'язкових результатів навчання здобувачів освіти на рівні базової середньої освіти, визначає її провідну ціль, згідно з якою вагоме місце займає виховання відповідального та шанобливого ставлення до національних і культурних цінностей українців. Реалізація цілей базової середньої освіти заснована на дотриманні ціннісних орієнтирів, зокрема формування «поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій, державної мови» [41].

Вивчення української мови, згідно з його положеннями, відбувається в контексті мовно-літературної освітньої галузі, зокрема й у НУШ. Відповідно її метою встановлено «розвиток компетентних мовців і читачів із гуманістичним світоглядом, які володіють українською мовою, читають інформаційні та художні тексти, зокрема класичної та сучасної художньої літератури (української та зарубіжних), здатні спілкуватися мовами корінних народів і національних меншин, іноземними мовами для духовного, культурного та національного самовираження та міжкультурного діалогу» [62].

У модельній навчальній програмі визначено, що вивчення української мови в культурологічному аспекті в адапційному циклі НУШ відбувається на основі залучення фольклорних текстів. Відтак виокремлено принцип народності, який дає змогу «прищепити любов до мови, слова через використання всіх видів і жанрів народної творчості, засвоєння учнями народного мовленнєвого етикету» [33, с. 3]. Автори серед фольклорних текстів різних жанрів наголошують на важливості актуалізації прислів'їв і приказок, які належать до народної дидактики й емоційно наснажують урок української мови. У контексті культурологічного аспекту вони дають змогу формувати зв'язне мовлення здобувачів освіти, вміння логічно і структуровано висловлювати думку.

У пропонованому змісті модельної навчальної програми диференційовано ціннісні орієнтири, які враховують культурологічний аспект:

- 1) «повага до історії та культурного надбання українського народу, розуміння ментальності народу»;
- 2) «повага до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій»;
- 3) «культурне та історичне надбання України», що формуватиме знання про розвиток мови як вагомого елемента культурної спадщини українського народу;
- 4) «усвідомлення важливості української мови як основи духовної культури»;
- 5) «любов до культури свого народу» [33].

Важливо наголосити, що залучення фольклорних текстів для реалізації культурного аспекту вивчення української мови в адапційному циклі НУШ чітко відображено у мовній лінії. Для 5-6 класу запропоновано розглядати такі теми:

- 1) «Антоніми в прислів'ях і приказках»,

2) «Прислів'я, приказки, крилаті вирази, афоризми як різновиди фразеологізмів» [33].

Серед видів навчальної діяльності на уроках словесності в 5-6 класах визначено такі форми роботи з фольклорними текстами:

- 1) «Відновлення прислів'їв, приказок з певної групи слів»;
- 2) «Виписування з довідникових джерел прислів'їв та приказок у формі спонукальних речень»;
- 3) «Моделювання життєвих ситуацій із використанням прислів'їв»;
- 4) «Пояснення значення прислів'їв та приказок»;
- 5) «Увідповіднення слів і фразеологізмів; частин прислів'їв»;
- 6) «Складання мініроповіді з використанням прислів'я чи приказки»;
- 7) «Добирання прислів'їв, приказок, фразеологізмів із числівниками/займенниками»;
- 8) «Складання розповіді («Улюблені пісні моєї мами») [33].

Таким чином, в адаптаційному періоді НУШ в освітньому процесі, згідно з положеннями модельної навчальної програми, на уроках української мови культурологічний аспект реалізується в актуалізації лише певних жанрів фольклорних текстів (найчастіше приказок і прислів'їв), а пісні та казки залишаються поза увагою.

Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році в мовно-літературній освітній галузі надають учителям словесності поради щодо вивчення української мови в умовах повномасштабної війни. Зокрема вказано на потребу формування компетентного мовця, який буде патріотом України зі сформованою мовною позицією. Таким чином культурологічний аспект реалізується шляхом «формування у здобувачів освіти внутрішньої мотивації до вивчення української мови» [36, с. 2].

У путівнику для вчителів 5-6 класів «Нова українська школа», який слугує навчально-методичним посібником, вказано, що культура належить до основних національних цінностей, тому організація освітнього процесу в

НУШ повинна спрямовуватись на формування культурознавчого погляду та культурної ідентичності здобувачів освіти, а також на функціонування моделі плекання української ідентичності. У такий спосіб головною суспільною вимогою до них у контексті втілення концепції є виховання шанобливого ставлення до культурних цінностей українського народу [55, с. 26]. Саме на уроках української мови це вдається втілити повною мірою, адже залучення фольклорних текстів сприяє реалізації трикомпонентної мети уроку, тобто відбувається «не просто засвоєння знань, формування умінь і навичок, а передусім здійснюється виховання цінностей та розвиток здібностей» [55, с. 106].

Культурологічний підхід на уроках української мови виділений також у Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, у якій визначено необхідність в оновленні педагогічних засад виховання патріотизму та громадянської свідомості здобувачів освіти. Виокремлено принципи історичної та соціальної пам'яті, полікультурності, дотримання яких спрямовано на збереження і формування духовно-моральної та культурно-історичної спадщини українців [72, с. 6]. Відтак у контексті функціонування культурницького аспекту у впровадженні концепції НУШ це дасть змогу формувати основи розвитку українського суспільства й української державності.

Отже, у нормативних документах, що регулюють впровадження концепції Нової української школи, чітко визначено принципи та завдання вивчення української мови в культурологічному аспекті. Завдяки цьому вчителі мають можливість ефективно реалізувати засвоєння української мови як складника української культури і сприяти розвитку культурної компетентності учнів разом із предметною.

1.2. Науково-методичні праці про використання фольклорних текстів на уроках української мови

Вивчення української мови у середній школі НУШ – важливий етап засвоєння державної мови, її особливостей та значення для країни. У цьому віці здобувачі освіти відзначаються активним процесом формування поглядів і вподобань, самопізнанням та розвитком задатків і якостей. У зв'язку з цим вагомого значення набуває добір вчителем навчального матеріалу для уроку, який дає підстави втілювати не лише навчальну мету, а й розвивальну та виховну. У такий спосіб використання на уроках української мови фольклорних текстів створює умови педагогам впливати на цей процес, залучаючи національну культуру та спадщину.

У Державному стандарті базової і повної середньої освіти визначено цілі навчання української мови, які передбачають формування мовної особистості школяра з національною свідомістю та розвиток його мовленнєвої компетентності, що є ключовим аспектом освітнього процесу. Розвиток цієї компетентності спрямований на формування різноманітних мовленнєвих умінь і навичок, пов'язаних із розумінням (рецептивна діяльність – читання, аудіювання) та виробництвом (продуктивна діяльність – говоріння, письмо) [41].

Уроки української мови в адаптаційному циклі НУШ дають змогу формувати предметні компетентності на основі залучення того навчального матеріалу, який легко сприймається школярами. До таких належать фольклорні тексти, які водночас репрезентують культуру та мовне багатство українців, їхню ментальність, національну ідентичність, побут та історію. Н. Луцан та О. Воробець відзначають, що 5-6 класи є особливим етапом у мовленнєвому розвитку здобувачів освіти. Ураховуючи особливості їхнього психофізіологічного розвитку, потребу в самоствердженні, близькість усного фольклору до активного мовлення підлітків та їх високу сприйнятливості до фольклорних творів, вчителі активно досліджують шляхи впровадження в освітній процес творів усної народної творчості. Дослідники припускають, що

процес формування мовленнєвої компетентності ранніх підлітків на уроках української мови буде ефективним, якщо навчальний процес здійснюватиметься з урахуванням закономірностей розвитку різних видів мовленнєвої діяльності та організовуватиметься на основі особистісно орієнтованого та діяльнісного підходів.

У науково-педагогічній літературі тексти народної творчості розглядають насамперед крізь призму предметних компетентностей. Відтак дослідники вважають, що такі тексти сприяють формуванню мовленнєвої компетентності, яка передбачає вміння:

- 1) вільно використовувати мовні одиниці, доречно послуговуватись ними у ситуаціях спілкування;
- 2) дотримуватися встановлених літературних норм;
- 3) пояснювати значення мовних засобів, аналізуючи зміст;
- 4) дотримуватися стилістичних норм [80].

Низка дослідників (Л. Шуст, О. Гончарук, В. Дацюк та ін.) вважають, що фольклорні тексти на уроках української мови в середній школі – потужний народознавчий компонент організації освітнього процесу загалом. На думку цих лінгводидактів, їх упровадження сприяє збагаченню уроків української мови та читання, розширенню словникового запасу учнів, підвищенню їхньої стилістичної та загальної мовної культури, а також грамотності. При цьому вони наголошують на важливості врахування регіональних особливостей фольклорних текстів, їхнього звучання безпосередньо від носіїв мови та навіть діалекту [83, с. 269].

О. Воробець встановлює суттєву відмінність сучасного підходу до залучення фольклорних текстів на уроках української мови від традиційного, що полягає в акценті на прикладному аспекті використання мови в реальних ситуаціях спілкування. Народна творчість, на думку дослідника, це – важливий компонент навчання мови та формування мовленнєвої компетентності в адаптаційному циклі НУШ [10, с. 52]. Відтак він стверджує, що ефективність актуалізації фольклорних текстів залежить від учителя, який

завдяки поєднанню традиційних елементів зі сучасними комунікаційно-навчальними засобами може вплинути на рівень зацікавленості здобувачів освіти, підвищуючи результативність формування предметних компетентностей на уроках української мови. В. Матяшук звернув увагу на особливості актуалізації фольклорних текстів на уроках української мови: за традиційним підходом – це додатковий матеріал, а за сучасним – один із комунікативних аспектів мови. Тому раніше фольклорні тексти були лише побіжно використані у межах навчальних програм, але сьогодні відбувається посилення уваги до них, зокрема у формуванні навчальної мети уроку словесності [50, с. 145].

О. Вернигора вважає, що фольклорні тексти на уроках української мови виступають засобами інтегрування в освітній процес діяльнісного й особистісного підходів, які сприяють формуванню інтересу здобувачів освіти до народної творчості, культури країни, її спадщини. Учні вчаться осмислювати та пояснювати вислови, розвиваючи навички зв'язного мовлення [7]. Отож можемо стверджувати про етнізацію освітнього процесу на уроках української мови, який в сучасних актуальних умовах набуває особливого значення для формування національної ідентичності школярів.

Н. Луцан і О. Воробець наголошують на важливих умовах формування мовленнєвої компетентності – залученні ефективних засобів, до яких належать тексти фольклору. Відтак «завдяки своїй жанровій специфіці твори усної народної творчості сприяють активізації освітнього процесу, створюють передумови для розвитку образного мислення, уяви, комунікативних якостей учнів тощо» [46, с. 21].

М. Федорченко вважає, що в такий спосіб відбувається національно-патріотичне виховання на уроках української мови, оскільки культурна спадщина народу, до якої належать і фольклорні тексти, є міцною основою для розвитку освіченості, духовного збагачення та інтелектуального потенціалу громадян держави. Засвоєння, збереження і наступний розвиток традицій і

звичаїв наших предків є ключовими чинниками у міці національної свідомості, об'єднання та єдності українського народу [76, с. 383].

Л. Шуст виокремлює використання творчих завдань на основі фольклорних текстів (прислів'їв, приказок, загадок, народних прикмет та повір'їв або «народної пареміографії») як окремих дієвих методів навчання. На її думку, ці жанри відображають досвід попередніх поколінь та норми поведінки в різних аспектах життя, включаючи взаємодію в сім'ї, суспільстві та з природою. Робота з цими малими фольклорними формами має переваги, оскільки їх можна застосовувати в різних контекстах, не обмежуючись лише уроками словесності. Такий підхід відповідає потребам здобувачів освіти у 5-6 класах у враженнях, спілкуванні та самовираженні, сприяє поєднанню емоційно-почуттєвого із пізнавальною діяльністю. Він також відповідає основним критеріям якості уроку: зрозумілості, самостійності, гнучкості та можливості ігрового поєднання, спрямовуючи увагу на процес дії, а не лише на результат. Крім того, він сприяє формуванню мовної особистості з естетичним багатством [83, с. 271].

На думку М. Пентилюк, оскільки культурно-історична спадщина народу завжди була невід'ємним складником української освіти, то мова, культура та мистецтво народу – основа розвитку як суспільства в цілому, так і кожної окремої особистості. Відтак фольклорні тексти є ключовим елементом духовної культури суспільства і, відповідно, важливою складовою освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти для формування толерантної, високоінтелектуальної, культурно освіченої та патріотично налаштованої особистості [66, с. 172].

У науково-методичній літературі фольклорні тексти на уроках української мови досліджують як носія інформації, який за допомогою образності дозволяє здобувачам освіти, зокрема в адаптаційному циклі НУШ, ознайомитись із культурою українців та способом їх мислення, закономірностями осягнення світу та світосприйняття. У цьому контексті О. Вернигора підкреслює, що реалізація педагогічних функцій фольклорних

творів на уроках української мови виявляється через широкий спектр методів їх вивчення учнями та використання в позаурочних виховних заходах. Фольклорні тексти, зокрема народні паремії, завдяки своїй жанровій специфіці та багатому змісту, позитивно впливають на емоційно-чуттєву та інтелектуальну сферу учнів, забезпечують розвиток їх ціннісних орієнтирів, формуванню креативних здібностей та асоціативного мислення. Використання паремій на уроках української мови сприяє активізації навчального процесу та закріпленню особистісно значущого сенсу освітньої діяльності [7].

Варто зауважити, що актуалізація на уроках української мови фольклорних текстів здійснюється не ізольовано, а зі збереженням наступності на уроках української літератури. На цьому наголошує О. Слижук, яка вважає, що вивчення українського фольклору в адаптаційному циклі НУШ, згідно з модельними навчальними програмами, здійснюється поетапно, починаючи з поглиблення знань про малі жанри фольклору в 5 класі, які почали вивчати ще в початковій школі. У такий спосіб здобувачі освіти розрізняють українські народні казки, перекази та легенди. У 6 класі ця тема розширюється шляхом ознайомлення зі світоглядом українського народу, відображеним у міфах, а також з народним обрядовим пісенним календарем [71, с. 315]. Таким чином уроки словесності охоплюють роботу з фольклорними текстами як з мовознавчого, так і літературознавчого аспектів.

Для глибшого засвоєння матеріалу здобувачами освіти вивчення українського фольклору поєднується з мистецьким контекстом. Це може охоплювати роботу з картинами та ілюстраціями відомих українських художників, таких, як А. Стефурак, В. Мельниченко, Ю. Мітченко, К. Штанко, О. Шупляк, І. Гончар та ін. Окреслений підхід сприяє повнішому розумінню українського фольклору, його образної природи та значення в контексті культури, отож розвиває художній смак та культурну компетентність учнів.

Проаналізувавши науково-методичні дослідження про використання фольклорних текстів на уроках української мови в адаптаційному циклі НУШ, можемо виокремити такі закономірності їх інтегрування в освітній процес:

- 1) необхідність системного залучення фольклорних текстів для формування як предметних, так і ключових компетентностей;
- 2) актуалізація на основі звертання до життєвого досвіду здобувачів освіти;
- 3) використання фольклорних текстів для творчих і пошукових завдань;
- 4) врахування регіональних особливостей функціонування того чи того фольклорного тексту [46; 76; 83].

Отож, використання фольклорних текстів на уроках української мови в адаптаційному циклі НУШ у науково-методичній літературі осмислено насамперед як залучення елементів народознавства у процес вивчення мови. Окрім цього, наголошено на їх потенціалі у формуванні мовленнєвої компетентності, національної свідомості здобувачів освіти та реалізації особистісно орієнтованого навчання.

1.3. Розгляд мовностилістичних особливостей народнопоетичних текстів у працях науковців

Фольклорні тексти, незалежно від їхньої жанрової природи (казки, легенди, міфи, пісні, прислів'я, приказки тощо), мають мовностилістичні ознаки, які відображають специфіку народної культури й уявлення про світ. Вони репрезентують вагомий пласт культурної спадщини, відзначаючись особливостями функціонування: регіональними відмінностями (на різних мовних рівнях), змістовим наповненням, актуалізацією в побуті тощо. Відтак важливого значення набуває дослідження різних рівнів побутування цих текстів, зокрема й мовностилістичного, який дає змогу виокремити характерні риси, притаманні певній культурі загалом.

Фольклор як засіб відображення культурного життя притаманний народам на різних етапах його історії. Він проявляється в жанрах, сюжетах та стилістичних особливостях, що зазнають змін у процесі побутування. Хоча фольклор має загальні риси традиційності, історичної тяглості, проте він є динамічним явищем, що набуває унікальних ознак на кожному етапі розвитку культури народу. Функції фольклору та його окремих жанрів також змінюються відповідно до загальних змін у структурі культури народу, залежно від поєднання фольклорних та інших форм культури [66, с. 148].

Українські лінгвісти (П. Житецький, І. Огієнко, Л. Булаховський, І. Білодід, А. Коваль, С. Єрмоленко, Л. Мацько, Н. Данилюк) наголошували, що українські фольклорні тексти слугують важливим джерелом формування художнього стилю, адже впливають на збагачення індивідуально-авторської творчості [3, с. 57]. У сучасній науці виокремлюють поняття «мова фольклору» (С. Єрмоленко, Ю. Ковалів, Т. Беценко й ін.). Цей термін потрактовано науковцями як «мова жанрів народнопоетичної творчості, в якій відображений досвід колективної творчості певного етносу чи нації, втілений у морально-естетичних моделях, художніх традиційних формулах (типові зачини та кінцівки народних казок чи дум, постійні епітети, тавтологічні звороти тощо)» [45, с. 60].

С. Єрмоленко терміном «мова фольклору» позначає мову жанрів усної народної творчості. Науковиця наголошує, що у фольклорних текстах відображений загальний досвід народу щодо створення народно-поетичного словника, фразеології, жанрово відмінного синтаксису, поширення висловів, формул, усталених традиційних мотивів і національно-мовної символіки, що є важливим компонентом літературної мови [74, с. 354].

Деякі дослідники розглядають мову фольклору як окремий функціональний стиль літературної мови або різновид художнього стилю. Історія української мови та літератури підтверджує, що мова фольклору є джерелом формування національно самобутніх художніх засобів, втіленням народнопоетичного світу – сприйняття дійсності у просторових, часових

вимірах, морально-етичних поняттях, естетизованих формах висловлювання. Із точки зору мовно-стилістичної системи, співвідношення традиційного і новаторського, мова фольклору – це невід’ємний народнопоетичний компонент сучасної літературної мови, що відображає ступінь фольклорної стилізації та фольклоризму мовно-художньої творчості.

С. Єрмоленко наголошує, що наддіалектність та наявність просторово-часових варіантів і тенденція до витворення фольклорних традиційних формул є ключовими структурними ознаками мови фольклору. Кожен фольклорний жанр характеризується своїми типовими словесними формулами: зачинами і кінцівками народних казок, постійними епітетами, народнопоетичною фразеологією пісенної творчості, наприклад: «виплакати очі», «заплакати дрібними сльозами», «обливатися чи обмитися», «залитися дрібними сльозами» та інші. Тавтологічні звороти також характеризують фольклор [74, с. 355].

Дослідження мовностилістичних особливостей текстів усної народної творчості дало підстави виокремити один із напрямів лінгвостилістики – лінгвофольклористику, яка звертає увагу на автентичні риси мовних засобів фольклору, їх самобутній характер. Термін «лінгвофольклористика» виник у другій половині ХХ ст. на межі лінгвістики та фольклористики на позначення наукової галузі, що вивчає мовну організацію фольклорних текстів, їх особливості та структурно-семантичне функціонування одиниць [3; 23; 29]. Р. Сердега вважає, що лінгвофольклористика передбачає «пізнання глибинної специфіки мови народної словесності, що відкриє можливості для осмислення природи фольклорного слова як закономірної реалії етнобуття – духовного і матеріального» [70, с. 13]. У галузі лінгвофольклористики працюють Т. Беценко, Н. Данилюк, С. Єрмоленко, Н. Колесник, Р. Сердега та інші дослідники.

Наукове осмислення мови фольклору відбувається за:

1) рівнями мови (виокремилась фольклорна лексикологія, фольклорна фразеологія, фольклорний синтаксис тощо);

- 2) мовно-виразовими засобами (тропи та фігури);
- 3) жанровою специфікою (мова пісень, казок, легенд, паремій та ін.);
- 4) мовознавчими розділами (лексикографія, синтаксис, діалектологія та ін.) [23, с. 40].

Т. Беценко зазначає, що дослідження мовностилістичних особливостей українських фольклорних текстів характеризується складністю, адже їх мовна організація є багаторівневою і має відношення до різних жанрів та форм. Авторка зазначає, що мова текстів усної народної творчості – «окрема галузь (галузі) духовної інтелектуально-творчої культуродіяльності етносу, що постає як системне явище» [2, с. 112].

Дослідники наголошують, що для мовностилістичної організації текстів усної народної творчості характерне використання тропів, серед яких найпоширеніші – епітети, метафори, порівняння тощо. Вони увиразнюють їх, формуючи власну систему стилістичних засобів. Зокрема Н. Данилюк звертає увагу на особливу роль художніх означень у народних піснях, які «створять розгалужені однорідні ряди, а їх компоненти можуть називати різні якості предметів, як це бачимо в традиційних описах дівчини, хлопця, тварин, рослин, предметів побуту» [22, с. 229].

На лексичному рівні організації фольклорні тексти, як слушно зауважує Л. Мацько, мають власний поетичний словник, який включає як традиційні епітети, виражені здебільшого повними нестягненими прикметниками (як-от: «садок вишневий», «коні воронії»), так і прикладками; а також традиційні порівняння. Крім того, фольклорні тексти використовують інтимізуючі суфікси. Збільшена експресивність виявляється у традиційних редуплікаціях, таких як «тихо-тихесенько», «щастя-доля». Деякі слова мають стійкі асоціативні конотації, наприклад, «білії рученьки», «білії ніженьки» [73, с. 135].

Лексичний рівень організації українських фольклорних текстів свідчить про відповідне стильове навантаження, оскільки в словниковому складі є діалектні вирази, більшість з яких архаїчні, адже діалекти виникли перед

появою літературної мови і містять реліктові елементи мови минулих епох. Ця лексика відображає уявлення про культуру та світогляд наших предків і відтворює їх у мові. У словниковому складі народної поезії є назви реалій, які вже вийшли з ужитку. Мова традиційного фольклору передає колективний світогляд народу, його загальні і найважливіші морально-інтелектуальні та емоційні оцінки, за допомогою усталених виразних засобів, виражаючи у такий спосіб стильові домінанти фольклорних текстів [23; 73].

У стилістиці української мови трапляється багато слів-символів, які корінням сягають у фольклор. Ці слова виконують роль певних формул, позначених семантикою та емоційною оцінкою. Рівень цієї інформації був визначений культурною діяльністю, розвитком художнього мислення та естетичними досягненнями народу.

Мовностилістичні особливості фольклорних текстів дослідники розглядають також на синтаксичному рівні, здебільшого у вирізненні однорідних компонентів речень. Зокрема Р. Сердега наголошує, що специфіка виявляється у функціонуванні сурядного та безсполучникового зв'язку. Важливо, що дослідник виокремлює ускладнення реченневих конструкцій однорідними членами, а також стисненням й ущільненням «прикладкових структур, що приводить до конденсації думки та утворення композитів із своєрідним узагальнювальним значенням» [70, с. 210].

О. Пономарів вважає, що одним із засобів синтаксичної організації тексту є стилістичні фігури, зокрема повтори, плеоназм, тавтологія та рефрени. Ці конструкції відрізняються своєрідністю форми та використовуються з метою логічного структурування тексту. Мовознавець зазначає, що стилістичні фігури допомагають у зрозумінні тексту та підсилюють емоційні можливості лексичних одиниць [67].

Повторення використовується для наголошення на певних ідеях чи образах, що робить їх більш виразними. Плеоназм і тавтологія, які полягають у надмірному використанні слів з однаковим або схожим значенням, також збільшують емоційний вплив тексту та роблять його більш виразним. Рефрен,

або повторений мотив, сприяє утворенню ефекту відтінку та підсилює структурну цілісність тексту. Відтак за допомогою стилістичних фігур у мові фольклору досягається не лише логічна структура тексту, але й його емоційна насиченість та експресивність, що виступають провідними стилетвірними рисами.

Р. Сердега вважає диференційною ознакою українських фольклорних текстів саме повтори, які, на його думку, варто поділяти на звукові та словесні. Звукові повтори у фольклорних текстах виражені алітераціями, асонансами, консонансами та римою, а словесні – анафорою та епіфорою. Важливо, що дослідник виокремлює казку як текст, в якому повтор «може бути безкінечний, коли вся казка побудована на майже дослівному багаторазовому переказі певної події» [70, с. 202]. Мовознавці називають повтором повне або часткове відтворення кореня, основи або цілого слова без зміни звукової структури з метою створення слів, синтаксичних конструкцій, описових фразеологізмів. На стилістичному рівні він є ефективним засобом збільшення виразності мови у фольклорних текстах. Лексичні і синтаксичні повтори діють як особливі структурно-семантичні елементи організації народного тексту. Повторення різних мовних одиниць сприяє передусім вираженню оцінних значень у ставленні до обговорюваного предмета мовлення.

До мовностилістичних ознак фольклорних текстів Н. Данилюк відносить також актуалізацію фразеологічних одиниць, оскільки вважає, що «фразеологія усної словесності спирається на етнолінгвістичний контекст народної творчості загалом, без знання якого її семантика не буде зрозумілою» [24, с. 121].

Стилістичні особливості українських фольклорних текстів на жанровому рівні виявляються в різноманітті жанрових різновидів, що охоплюють казки, легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки, міфи та багато інших. І. М'ягkota вважає, що кожен із цих жанрів має свої характерні риси, що відображаються у доборі мовних засобів, структурі тексту, способі подання інформації, тематиці та меті оповідання [48]. Наприклад, казки часто

містять магичні події та героїв, міфи розкривають космогонічні та культурно-історичні явища, пісні передають емоційні стани та настрої, а прислів'я та приказки відображають народну мудрість і досвід.

Зазначимо, що українські фольклорні тексти часто мають різні версії та варіанти, які залежать від регіональних особливостей, історичного контексту та інших факторів. Це визначає їхнє стильове різноманіття, формує диференційні риси у вираженні ідентичності та культурних цінностей українського народу.

Л. Мацько наголошує на тому, що українські фольклорні тексти слугують джерелом стилістики мови, адже на мовному рівні відрізняються фонетичною, лексичною та граматичною різноманітністю. «У сфері художньої літератури стилістика досліджує роль фольклорних компонентів у формуванні виражальних засобів літературної мови, у стилетворчих системах функціональних стилів, у індивідуально-авторських художніх стилях» [73, с. 134].

Дослідження мовностилістичних особливостей окремих жанрів українського фольклору формують відповідні напрямки лінгвофольклористики. Це дозволяє докладно вивчати функціонування української мови у всіх її проявах, що формує основу ґрунтового вивчення української мови. Із цього приводу науковці, зокрема Ж. Колоїз, Н. Малюга, Н. Шарманова, зауважують: «Визначальною особливістю сучасної лінгвістики є переорієнтація наукового інтересу з об'єкта пізнання на суб'єкт, з мікроодиниць, що сприймаються як ізольовані компоненти, на складні й об'ємні макроодиниці» [75, с. 3].

Поширені фольклорні жанри – прислів'я і приказки репрезентують окремі структурні одиниці, які характеризуються виховним впливом і формують паремію української мови. Прислів'я відрізняються своєю синтаксичною повнотою, оскільки це завжди граматично й інтонаційно виражене твердження або заперечення, що відноситься до цілого речення, а не лише до окремого слова або поняття. Вони можуть передавати загальні

твердження із людського життя, наприклад: «Згода будує, незгода руйнує», або конкретні вияви життєвої мудрості, як-от: «Невесело на світі жити, коли нікого любити». Прислів'я також можуть надавати поради, настанови або рекомендації, засновані на життєвому досвіді, як «Не всякому слуху вір».

О. Карабута відзначає вагому мовностилістичну рису цих жанрів, зумовлену граматичною організацією, яка відображена в короткому обсязі та повчальному характері. Враховуючи лексико-граматичну будову та синтаксичні функції паремій, можна виділити в них різні структурні моделі, які визначають провідні стильові домінанти. Найпоширенішими серед них є такі, що організовані у формі:

- 1) простого речення, напр.: «Молоко на губах не обсохло»;
- 2) дієслівних словосполучень, як у фразі: «Покласти зуби на полицю»;
- 3) іменних словосполучень, скажімо: «Одного поля ягоди»;
- 4) прислівникових словосполучень, як-от: «Чорним по білому»;
- 5) зворотів зі лексемами-маркерами «хоч», «як», «мов», напр.: «Хоч греблю гати» [38, с. 34].

Характеризуючи композицію паремій, Н. Малюга помітила, що їх форма хоч і різноманітна, проте функціонує за певними законами, що й визначають стилістичні особливості. За будовою їх можна поділити на такі типи: «залежно від структури речень (просте, складне, сурядне, підрядне), або від типу моделі, за якою творяться різні тематичні групи» [40, с. 113].

Т. Жила та О. Медвідь відзначають, що дослідження стилістики паремій української мови як фольклорного жанру належить до дискусійних питань. Вони зауважують, що художнє втілення прислів'їв є вельми складним, оскільки вони узагальнюються у вкрай лаконічній формі, але водночас містять глибоку структуру з прихованими підтекстами, багатозначністю, іронічними відтінками та іншими елементами смислу. Це робиться з метою викликати у читача або слухача додаткові роздуми та рефлексію [31, с. 92]. Відтак у прислів'ях використано різноманітні образотворчі засоби, художні тропи та

фігури, щоб збагатити їх виразність та глибину. Найпоширеніші з них – це метафора, метонімія та гіпербола. Їхнім підґрунтям є аналогія, встановлена шляхом виявлення зв'язку між предметами, природними явищами, життям людини, сферою її діяльності, взаєминами та ін. (напр., «Краще синиця у руках, ніж журавель у небі»). Метонімія як стилістичний прийом займає друге місце за поширеністю в пареміях. Її використання ґрунтується на реальному зв'язку між назвою об'єкта та самим об'єктом, що дає змогу досягати переносних семантичних зміщень.

Важлива стилістична риса прислів'їв і приказок як фольклорних текстів – велика кількість стандартних виразів (кліше) та усталених конструкцій, що відтворюють певні образи в їх вербальному оформленні. Крім повторюваних виразів певних концепцій, типовими компонентами паремійних одиниць є комбінування складників, що утворюють значущий фрагмент паремійного вислову. Тут важливі структурно-семантичні моделі та принципи формування значень через поєднання окремих компонентів [40, с. 113].

У прислів'ях та приказках часто використано метонімію для вираження зв'язку між почуттям і органом, або між органом і людиною («Як хліба і солі доволі, то й тихо в хаті»; «Краще сухий хліб із водою, ніж пироги з бідною»; «Не все те золото, що блищить»; «Хліб і сіль їж, а правду ріж»). Одними з основних синтаксичних засобів паремійних образів є повторення і порівняння. Повторення виконує роль підсилення, тоді як порівняння полягає у зіставленні лексем, що можуть бути як антонімами, так і не мати протилежного значення поза межами даного прислів'я чи приказки [31, с. 93].

Метафора, метонімія, гіпербола, порівняння та зіставлення – це вербальні способи створення змісту прислів'їв та приказок, які використовуються для яскравого, образного та точного вираження узагальнених значень. Широке залучення лексичних та звукових засобів у пареміях дозволяє краще передати їхню прагматику. Серед основних характеристик паремій – лаконічність, ємність та структурно-композиційна цілісність. Тому паремія не менш виразна, ніж розгорнуті фольклорні або

художні тексти, оскільки вона коротко, але точно виражає основний моральний зміст більшого за обсягом фольклорного тексту.

Трохи більші за обсягом фольклорні тексти пісень також репрезентують етнокультурну самобутність українців. У них використано відповідні мовностилістичні засоби, серед яких за частотою вирізняється паралелізм. С. Маховська вважає, що «паралелізм базується на зіставленні двох образів, розташованих у двох паралельних рядках і найчастіше взятих з природи і людського життя» [52, с. 135].

Мовностилістичні особливості текстів пісень різноманітні, охоплюють використання стилістичних засобів, таких, як метафора, метонімія, гіпербола й ін. Важливою є ритміка й рима, які надають тексту музичності та легкості для запам'ятовування та співу. Емоційна насиченість пісень виявляється у вираженні різних почуттів, зокрема радості, печалі, кохання й ін. Тематика пісень може бути різноманітною, відображати різні аспекти життя та культури етносу. Традиційність і варіативність також властиві народним пісням, що впливає на стилістичне навантаження, оскільки залежно від регіону одна й та сама пісня може бути видозмінена [82, с. 260].

С. Єрмоленко відзначає такі характерні особливості фольклорних текстів: «Простота, невимушеність, неперевершена досконалість мовної форми властива народнопісенній творчості» [30, с. 20]. Дослідниця зауважує, що стилістичну організацію текстів пісень визначає синтаксична будова, тому частотними синтаксичними одиницями є переважання складносурядних речень та відокремлених членів речення.

Більший за обсягом фольклорний жанр казки теж має свої особливості мовностилістичної організації тексту. Структура і стиль українських казок відображають різноманітні аспекти культури і традицій українського народу. Варто насамперед виокремити виражальні засоби, які належать до найпоширеніших: метафора, стійкі епітети, антитеза, епіфора (щодо зачину тексту казки: «Жили собі...», «Були собі...» тощо), за допомогою яких, на думку Г. Горох, створюється казковий образ [18, с. 142]. Важливим стильовим

засобом у казці, очевидно, є алегорія, за допомогою якої нерідко розгортається казковий сюжет.

Загалом українські казки, які репрезентують вагомий пласт українських фольклорних текстів у вигляді окремого жанру, є важливою частиною культурної спадщини, сповненої глибокого значення та повчальних моментів, виражених у простій та привабливій формі. Саме це визначає їх мовностилістичну організацію.

Зазначимо, що Т. Жук у контексті вивчення стилістичних особливостей жанру казки пропонує виокремлювати казкознавство як окрему науково-філологічну галузь. Дослідниця диференціює важливу мовностилістичну рису цього фольклорного тексту – наявність повторів. На її думку, вони сприяють «виявленню загальних семантичних ознак, які лежать в основі зв'язності тексту чи його фрагмента» [32, с. 58]. Саме цей стильовий засіб формує розгортання сюжету, створює зв'язність казкового тексту, надає необхідного експресивно-емоційного навантаження.

О. Шапошник наголошує на суттєвій відмінності стилістичних засобів народній казці від літературної, оскільки в народних казках їх різноманіття менше з огляду на умови створення та передачу з покоління в покоління. Дослідниця зауважує, що перед тим, як бути задокументованою фольклористами, народна казка передавалася усно через різних розповідачів. Щоб полегшити запам'ятовування великої кількості казок, їх творці та оповідачі використовували типові образи, фрази та звороти, які були спільними для багатьох фольклорних оповідей.

Серед найпоширеніших стильових засобів творення тексту казки можна виділити гіперболи, тавтології, паралелізми, а також суфікси, що збільшують або зменшують значення. У той час як літературна казка, яка створена автором, має більший розмах стилістичних прийомів та виразних засобів. Це дозволяє письменнику надати казці неповторності та виразності за допомогою яскравої та оригінальної мови [78, с. 395].

Узагальнюючи, визначимо такі диференційні мовностилістичні особливості казкових текстів:

- 1) доступна лексична та синтаксична організація, оскільки українські казки відомі своєю лаконічністю та простотою мови, що сприяє їх зрозумінню дітьми та дорослими;
- 2) іронія та гумор (багато українських казок мають глибокий сенс і водночас містять елементи гумору та іронії, які дозволяють передавати важливі життєві уроки через легку та доступну форму);
- 3) використання образів та символів, зокрема архетипних (часто функціонують образи природи, тварин та персонажів, які символізують певні моральні або етичні принципи);
- 4) типологізована сюжетна будова (зокрема, розвиток сюжету з елементами перешкод, випробувань, кульмінації та позитивного вирішення конфлікту);
- 5) виховний зміст, виражений опосередковано через дії персонажів та розвиток сюжету [9; 17].

Отже, мовностилістичні особливості фольклорних текстів завжди були в полі зацікавлень українських лінгвістів, які досліджувати їх на різних рівнях організації (фонетичний, лексичний та ін.), за провідними стильовими засобами (тропами, фігурами), жанровою специфікою тощо. Новий напрям – лінгвофольклористика, що їх вивчає, тісно пов'язаний зі стилістикою української літературної мови, підвалини формування художнього стилю якої заклали саме тексти усної народної творчості. Підтримуємо думку про доцільність виокремлення нового напрямку лінгвістики – фольклорної стилістики, об'єктом якої будуть мовностилістичні риси текстів народної творчості, тобто мова фольклору як стильове явище.

Висновки до розділу 1

Отже, вивчення української мови в адаптаційному циклі НУШ – вагомий період у засвоєнні мови. Важливою рисою в ньому є реалізація

культурологічного підходу, інтегрування в освітній процес якого зафіксовано у відповідних нормативних документах, що дають змогу вчителю втілювати компетентісно орієнтоване навчання на основі формування шанобливого ставлення здобувачів освіти до культурної спадщини українського народу. У розглянутих науково-методичних працях, які стосуються актуалізації фольклорних текстів на уроках словесності, вказано насамперед на важливість послуговування народнопоетичними творами не лише для навчання, а й для особистісного розвитку школярів. Дослідники відзначають, що тексти усної народної творчості сприяють формуванню мовленнєвої компетентності та слугують народознавчим компонентом уроку, засобом збагачення словникового запасу.

Мовностилістичні особливості організації фольклорних текстів найвиразніше проявляються на фонетичному, лексичному та синтаксичному рівнях, увиразнюються за допомогою тропів та стилістичних фігур. Мова фольклору, що формувалася впродовж віків, відрізняється як від діалектної, так і літературної мови, врегульованої усталеними нормами. Вона стала предметом вивчення окремої галузі – лінгвофольклористики. Оскільки фольклорні засоби – важливе джерело формування української літературної мови та носій національно-культурної інформації, потрібно здійснювати їх комплексне вивчення на уроках української мови та літератури.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

2.1. Специфіка представлення фольклорних текстів у підручниках і посібниках з української мови для ЗЗСО

Уроки української мови в сучасній школі спрямовані на формування у здобувачів освіти компетентностей, які дають змогу вільно володіти рідною мовою, послуговуватись нею щоденно, складати зв'язні письмові та усні висловлення і виражати емоції. У такий спосіб школярі на уроках працюють із різними видами текстів, які демонструють багатство мовних засобів і допомагають на прикладі конкретного мовного зразка засвоїти мовознавче поняття. Відтак основним джерелом навчального матеріалу, спрямованого на прикладне застосування отриманих теоретичних знань, виступає база підручника.

Із введенням реформаційних змін в українській освітній процес постала необхідність в оновленні підручників, які б відповідали вимогам НУШ. Разом із тим постала потреба в перегляді того навчального матеріалу, який супроводжує теоретичний блок. Значну роль у цьому відіграють фольклорні тексти, які сприяють втіленню культурологічного аспекту вивчення української мови у школі та водночас відображають джерело розвитку мови – усну народну творчість. Важливо, що добір навчального матеріалу на основі використання фольклорних текстів повинен відповідати меті уроку та водночас компетентнісному підходу в навчанні.

У контексті впровадження соціокультурної змістової лінії програм з української мови та методичної складової шкільної української мовної освіти важливим аспектом є робота учнів з паремійними дидактичними матеріалами, такими, як прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми і тексти. Особливі риси української культури та її вектор у суспільстві виражаються через специфічний підхід, що включає аналіз компонентів паремійних одиниць,

дослідження предметно-поняттєвого та емоційно-експресивного аспектів сталих виразів, а також розгляд концептів, які мають значення для української культури, таких, як «воля», «козацтво», «калина», «верба», «хата», «рушник» та «мова» [37, с. 125].

Проаналізуємо сучасні підручники з української мови, призначені для класів середньої школи НУШ (тобто адаптаційного періоду), які спрямовані на збереження наступності у вивченні предмета на основі окреслених засад у початковій школі. Зокрема підручник із української мови для 5 класу (автор – О. Глазова) вміщує фольклорні тексти, які варто використати для вивчення мовних тем. Серед народнопоетичних зразків, найчастіше наведених у ньому, перевага належить прислів'ям. Їхня особливість – невеликий обсяг, повчальний характер та можливість швидкого відтворення при проведенні уроку [13].

Прислів'я, подані у названому підручнику, призначено для таких завдань:

- 1) сформулювати на їх основі правила спілкування;
- 2) встановити лексичне значення слова;
- 3) доповнити прислів'я;
- 4) визначити будову вказаного у прислів'ї слова;
- 5) записати слово фонетичною транскрипцією;
- 6) поділити слова на склади;
- 7) виписати слова, в яких відбувається чергування звуків;
- 8) визначити граматичну основу виділеного слова;
- 9) правильно розставити розділові знаки [13].

Тобто переконуємося, що короткі фольклорні тексти актуалізовані в підручнику з української мови здебільшого для опрацювання таких мовних понять: звук, склад, значуща частина слова, лексичне значення слова, пунктуація тощо. Учитель може послуговуватись ними на уроці відповідно до зазначеного завдання або доповнювати додатковими вказівками.

Більші за обсягом фольклорні тексти рекомендовано для проведення уроків розвитку зв'язного мовлення. У підручниках вони подані у повних варіантах, а для їх опрацювання запропоновано бесіду за змістом, завдання визначити тему, ідею, тип мовлення та мовні засоби.

В окремих підручниках для 5 класу НУШ фольклорні тексти призначено для використання на уроці української мови на основі тлумачення їх змісту, що дозволить уникнути механічного переписування учнями для вивчення мовознавчого поняття. Це реалізовано в підручнику О. Авраменка [1]. У ньому виокремлено вправи, які передбачають письмове тлумачення змісту приказок та прислів'їв разом із опрацюванням мовознавчого матеріалу. Зразки таких вправ подано в *Додатку А*.

У цьому підручнику фольклорні тексти залучено для вивчення фонетики (зокрема чергування приголосних звуків), і синтаксису (другорядних членів речення). Водночас у підручнику з української мови авторів Н. Голуб і О. Горошкіної прислів'я і приказки вміщено в окремому параграфі, в якому йдеться про різновиди фразеологічних одиниць [15, с. 66]. Відповідно цим малим фольклорним жанрам належить вагоме місце у формуванні мовної особистості школяра адаптаційного циклу НУШ.

Зазначимо, що прислів'я як фольклорні тексти актуалізовано в підручниках насамперед для вивчення відповідно до модельної навчальної програми таких розділів мовознавства: фонетики, графіки, лексикології, будови слова, синтаксису; норм орфоєпії, орфографії, складоподілу тощо [33]. Вони виконують роль навчального матеріалу, який супроводжує опанування мовної теми, тобто фольклорні жанри запропоновані для роботи на уроці для застосування отриманих теоретичних умінь і навичок. У такий спосіб автори пропонують власний варіант реалізації компетентнісного навчання на основі залучення текстів усної народної творчості.

Окрім цього, зафіксовано тексти народної оповіді для опрацювання лексичного значення слова, засвоєння орфоєпічних норм. На їх застосування

на уроці вчитель повинен витратити більше часу, а відтак – врахувати мету уроку та види опрацювання фольклорного тексту.

Учителю-словеснику, який працює в адаптаційному циклі НУШ, варто скористатися можливістю паралельного вивчення фольклорних текстів на уроках української мови та літератури, адже учні (відповідно до модельних навчальних програм) ознайомлюються з малими фольклорними жанрами (приказками, прислів'ями, загадками), а разом із тим – з великими (казками, легендами). Доречно було б поєднати запропоновані для вивчення тексти на уроках української літератури з уроками мови, що дозволить учням краще запам'ятати теоретичний матеріал, удосконалювати читацьку компетентність, аналізуючи текст водночас щодо мовленнєвого оформлення та ідейно-змістового наповнення.

У 6 класі НУШ актуалізація фольклорних текстів у підручниках із української мови має схожу тенденцію, оскільки перевага надається малим фольклорним жанрам. Вивчення прислів'їв і приказок передбачено модельною навчальною програмою, в якій сказано: «На уроках української мови потрібно формувати риси громадянина України, виховувати любов до Батьківщини, природи, пам'яток старовини, плекати загальнолюдські моральні якості, утверджувати гуманістичну мораль як базову основу громадянського суспільства» [33, с. 3].

Автори програми зазначають, що важливо послуговуватись принципом народності на уроках української мови, який дає змогу вчителю на уроці прищеплювати здобувачам освіти любов до мови завдяки залученню жанрового різноманіття народної творчості. Окрім цього, такі тексти допомагають сформувати емоційну насиченість уроку та навички усного мовлення у школярів. Вони, за визначенням авторів програми, виступають «окрасою народної дидактики» [33, с. 3]. Таким чином наповнення навчальним матеріалом підручників для 5-6 класів НУШ (призначених для адаптаційного періоду середньої школи) повинно відповідати вимогам формування комунікативної та культурологічної компетентностей.

У підручнику для 6 класу НУШ авторів О. Заболотного та В. Заболотного фольклорні тексти запропоновано опрацьовувати в межах окремого параграфу «Прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми» [34, с. 53-56]. У ньому окреслено такі завдання:

- 1) встановити правильний порядок слів;
- 2) знайти відповідність між частинами прислів'я;
- 3) скласти невелику розповідь за прислів'ям.

Учитель може доповнювати лінгводидактичний матеріал уроку власне дібраними фольклорними текстами, які враховуватимуть навчально-пізнавальну активність здобувачів освіти. Важливо, що прислів'я актуалізовано у тексті підручника також для того, щоб:

- 1) з'ясувати частиномовну належність слова;
- 2) встановити число іменника;
- 3) з'ясувати особливості переходу прикметника в іменник.

Окрім прислів'їв у підручнику використано тексти загадок [34, с. 111], народних висловів і приказок. Малі фольклорні тексти в підручнику з української мови для 6 класу НУШ (О. Заболотного) запропоновано застосовувати для вивчення:

- 1) похідних і непохідних слів;
- 2) числівників, зокрема їх відмінювання;
- 3) розрядів займенників [34].

Зразки завдань для опрацювання фольклорних текстів у підручнику О. Заболотного, насамперед прислів'їв та приказок, подано в *Додатку Б*.

Варто наголосити, що актуалізація фольклорних текстів у підручниках з української мови, зокрема в адаптаційному періоді НУШ, відзначається тенденцією до послуговування малими фольклорними жанрами – прислів'ями та приказками. Це дозволяє швидко опрацьовувати їх на уроці, вивчати мовознавчі поняття та розвивати комунікативну компетентність здобувачів освіти. Використання об'ємних фольклорних текстів, зокрема казок, пісень, легенд тощо, складніше з огляду на обмежену тривалість уроку.

Відтак можемо стверджувати, що фольклорні тексти у підручниках з української мови – одне з важливих джерел у формуванні навчального матеріалу. Проаналізовані нами підручники свідчать, що з їх допомогою вчитель може подавати різні розділи мовознавства (фонетику, лексикологію, морфологію, синтаксис). Тексти усної поезії сприяють реалізації народного принципу вивчення мови, визначеного модельною навчальною програмою. У такий спосіб учні долучаються до пізнання культурної спадщини українців, адже їх опанування допомагає учням зрозуміти український дух, традиції, звичаї та історію свого народу [42].

Фольклорні тексти мають своєрідний мовний стиль, який відрізняється від усталеної літературної мови. Важливо, що їх актуалізація на уроках української мови як навчального матеріалу підручника допомагає учням розширити свій словниковий запас, збагатити мовлення різноманітними лексичними сполученнями та виразами. Як показує практика роботи, часто постає необхідність у тлумаченні того чи того слова після прочитання прислів'я або приказки.

Важливо, що в проаналізованих нами підручниках фольклорні тексти запропоновано не лише для вивчення мовознавчого поняття, а й формування навичок усного, та письмового зв'язного мовлення. Відтак це сприяє розвитку вміння аналізувати текст, розуміти його зміст, виокремлювати головну думку, аргументувати свою точку зору.

При цьому наголосимо, що залучення фольклорних текстів на уроках української мови – важливий засіб досягнення трикомпонентної мети уроку. Особливо важливо реалізувати виховну мету, оскільки фольклор передає найважливіші життєві цінності, народну мудрість, моральні норми та засади. Через нього здобувачі освіти можуть отримати важливі життєві уроки, які будуть корисні в подальшому житті. У сучасних умовах це особливо актуально, адже формування національної ідентичності повинно відбуватись комплексно, а не лише ізольовано на окремих уроках.

Отож, специфіка залучення фольклорних текстів у навчальному матеріалі підручників з української мови сприяє реалізації компетентнісного підходу, зокрема формуванню комунікативної компетентності здобувачів освіти, адже вони мають культурну цінність, відображають мовну різноманітність, збагачують освітній процес та посилюють виховне значення уроку української мови. Запропоновані вправи й завдання спрямовані на вивчення української мови в контексті української культури. Такий підхід допомагає учням розуміти тісний зв'язок між мовою та культурою, адже вони є не лише носіями мови, але й її творцями, відтак активно взаємодіють із суспільством та впливають на культурний контекст.

2.2. Методика використання текстів казок на уроках української мови

Вивчення української мови в межах сучасного освітнього процесу, зокрема в адаптаційному періоді НУШ, потребує оновлення методичного підґрунтя та формування того навчального матеріалу, який зацікавлюватиме здобувачів освіти. Відтак засвоєння учнями лексичних, граматичних і фонетичних одиниць відбувається на основі нової лінгводидактичної бази відповідно до зацікавлень школярів. Для сучасного учня звичайні правила та визначення можуть бути малоцікавими і подекуди складними. Особливо це стосується граматичних тем, які часто викладено без емоційного забарвлення, що може знизити інтерес до навчання.

О. Белих слушно зауважує: «Педагоги-практики шукають різні шляхи, щоб зосередити увагу та зацікавити своїх учнів: позитивні емоції під час виконання роботи, як стверджують психологи, впливають на успішний результат роботи» [4, с. 4]. Під час вивчення мовознавчих понять та формування відповідних навичок важливо працювати із захопленням, використовуючи наочність, інтерактивні методи та прийоми. Це допоможе зблизити абстрактні поняття з дитячими уявленнями про світ, зробити їх більш доступними та зрозумілими. Учитель повинен надати конкретні приклади та

образи, щоб учні краще розуміли та запам'ятовували матеріал, а також демонструвати вживання граматичних правил у повсякденному мовленні.

Фольклорні тексти казок слугували навчальним матеріалом для здобувачів освіти ще з періоду дошкільного навчання. Багато дослідників зверталися до казки як до засобу виховання та навчання, серед них такі педагоги та методисти: С. Русова, В. Сухомлинський, М. Стельмахович, А. Богуш, Н. Вітківська, С. Литвиненко, Г. Рожкова та ін. Із точки зору лінгводидактики ці тексти розглядали Р. Жуковська, С. Литвиненко й ін. За спостереженнями вчених, найкращі зразки народних казок, незважаючи на свою давність, продовжують захоплювати та цікавити, оскільки кожен образ у казці має дійсно глибоке життєве підґрунтя [39, с. 78].

О. Белих і Л. Романюк слушно зауважують: «Лінгвістична казка може розкрити сутність найскладніших мовних понять, проаналізувати особливості лінгвістичного факту в системі інших, узагальнити спостереження учнів. Тому її застосування є можливим на будь-якому етапі уроку і в багатьох варіантах» [4, с. 19]. Отож дослідники наголошують на значному дидактичному потенціалі мовознавчих казок на уроках української мови.

Використання казок на уроках української мови сприятиме формуванню вміння адекватно інтерпретувати автентичні народні тексти та розуміти специфіку української культури. Вони мають багато характеристик, які роблять їх легшими для розуміння, ніж інші види літературних творів, зокрема хронологічний порядок, повторення, передбачуваність, відносно просту граматику, багатий спільний словниковий запас, конкретні ідеї, ілюстрації, що вводять у контекст, унікальні стосунки між читачем та оповідачем тощо [57].

І. Вітряк наголошує: «Завдяки казці дитина пізнає світ не тільки розумом, а й серцем. Мала епіка розвиває в учнів естетичні почуття, без яких неможливе благородство душі, щире співчуття до людського горя, страждань. Школярі, читаючи казку, подорожують разом із головним героєм у чарівні країни, разом із ним борються зі злом, захищають правду, викривають підступність, лицемірство фантастичних негативних героїв, милуються

красою, захоплюються благородними вчинками дійових осіб» [8, с. 40]. Відтак запропоновано такі завдання із використанням казки при вивченні лексикології у 5 класі:

- 1) дібрати слова-синоніми, які б найповніше схарактеризували певного казкового персонажа;
- 2) основні риси характеру дійових осіб замінити на протилежні, використовуючи антоніми; простежити, як зміниться настрій казки;
- 3) вживаючи антоніми, перетворити маленького беззахисного персонажа у відважного й великого або навпаки (простежити, якого емоційного забарвлення набуде казка, чи зміниться її зміст);
- 4) за допомогою антонімів кволого, повільного героя перетворити у швидкого та енергійного;
- 5) залучаючи антоніми, змінити нерухомий, твердий об'єкт у гнучкий і рухомий;
- 6) використовуючи слова з переносним значенням, перенести властивості живих істот на неживі та навпаки [8, с. 42].

Важливим видом роботи з фольклорним текстом казки на уроках української мови дослідники вважають переказ для розвитку зв'язного мовлення, який передбачає безпосередню передачу отриманої інформації в усній чи письмовій формі. На думку І. Олійник, вагоме значення такому виду діяльності на уроці української мови надає казка, що дає змогу здобувачам освіти набувати вміння опрацьовувати зміст, тобто разом із комунікативною компетентністю формувати читацьку [68]. Окрім цього, переказ сприяє удосконаленню навичок формувати думку в усній чи письмовій формі. Дослідниця зазначає, що переказування казки на уроках української мови, зокрема в адаптаційному періоді НУШ, уможлиблює розвивати логічне мислення, вміння аналізувати текст, виокремлювати головне і другорядне, відоме і нове, осмислювати як родові, так і видові поняття [68, с. 82].

Оскільки сюжет казок відрізняється динамічністю розвитку подій, зміною персонажів, то школярам, особливо у 5 класі, не складно виокремити

головне і другорядне, встановити логіко-сміслові зв'язки між частинами цього фольклорного тексту [8, с. 41]. Відповідно залучення тексту казки на урок української мови відповідає віковим особливостям школярів у 5 класі, коли їхню увагу можна привернути таким сюжетом, але в опосередкований спосіб подати мовний матеріал.

Г. Івасишин вважає за доцільне послуговуватись переказом казок на уроках української мови, зокрема такими його видами: докладним, спрощеним і синтезованим [35]. Вид обраного переказу залежить від того, наскільки розвинена пам'ять дитини. Детальний переказ створюється дітьми, у яких сформована довготривала пам'ять та розвинений активний словниковий запас. Такі дитячі твори передають сюжет казки точно, використовуючи традиційні формули. Скорочений переказ виникає тоді, коли дитина забуває деякі деталі, але зберігає основний сюжет. Синтезована розповідь є проміжною формою, де об'єднуються образи та сюжети з різних казок в один твір. Все це сприяє розвитку фантазії, уяви, творчого мислення та зв'язного мовлення дитини. Така робота потребує від педагогів значної майстерності й творчого підходу [35]. Структура уроку переказування казки передбачає після ознайомлення з нею та словникової роботи (встановлення лексичного значення слів, добір синонімів тощо), бесіду за змістом. Окрім цього, важливим є укладання плану, що розвиватиме навички писемного мовлення, вміння конспектувати та виокремлювати головне у прочитаному чи прослуханому.

Для вивчення лексикології у 5 класі, спираючись на власний досвід роботи, можна запропонувати здобувачам освіти такі форми роботи з текстом казки:

- дібрати синоніми для характеристики казкових героїв;
- відшукати антоніми до характеристик персонажів і визначити, чи змінився зміст казки;
- знайти відповідні слова для формування образу героя, які в тексті казки не були використані, залучаючи суфікси здрібнілості та згрубілості;
- визначити слова, які вжито в переносному значенні;

- з'ясувати, чи були використані в тексті казки багатозначні слова;
- укласти словник слів із казки.

Важливо, що на уроках української мови казки слугують базою для опанування фразеології. По-перше, особливістю фразеологізмів є те, що вони насамперед називають уже позначені реалії. По-друге, фразеологізм виражає насамперед оцінку, яка певною мірою створює складну назву, що ґрунтується на повному або частковому семантичному переосмисленні. Так, не тільки слово, а й увесь вислів може вступати в синонімічні відношення з іншими, наприклад, *бити байдики* у значенні «нічого не робити».

Ряд фразеологізмів містить у своїй семантиці національно-культурний компонент – або синхронно, з точки зору сучасної мовної свідомості, або діякронно (тобто через співвіднесеність із національно-культурним прототипом).

І. Вітряк пропонує на уроках української мови при залученні казкових текстів враховувати наявність у повчально-розважальному жанрі так званих кумулятивних або докучливих казок. Ці тексти часто побудовані на діалогах, що є важливим засобом характеристики персонажів та зацікавлюють читача через постійне введення нових осіб, які приєднуються до розмови і стають учасниками подій. Однак вони можуть не мати такого динамічного сюжету, як інші казки, через постійне повторення основних подій, що сповільнює розвиток дії оповіді [8, с. 42]. Проте зазначимо, що ці можливості фольклорних текстів варто широко використовувати на уроках розвитку зв'язного мовлення, адже вони допомагають виконувати такі види завдань:

- 1) побудувати діалог на основі прочитаної казки;
- 2) продовжити казку, сформувавши діалог між головними персонажами;
- 3) прочитати діалог у ролях.

Окрім цього, казкові тексти можна використовувати для формування навичок правильного наголошування слів, вміння відчувати ритм та інтонацію. Наприклад, методисти рекомендують фонетичну розминку як основну форму фонетичної роботи з дітьми. Її проводять на кожному уроці

рідної мови, обов'язково на початку. Добре, якщо вчитель зможе відтворити кожен звук рухами та емоціями, щоб чітко і правильно його артикулювати [49, с. 63]. Для підвищення інтересу школярів до читання казки, її можна супроводжувати наочним матеріалом.

Вважаємо, що варто запропонувати такі завдання, які ґрунтуються на використанні текстів казок на уроках української мови:

1. Визначте, які прислів'я і приказки можна було б застосувати до ситуацій, описаних у казці. Обґрунтуйте свій вибір.

2. Виберіть героїв казки й схарактеризуйте їхні риси. Опишіть, які слова й вчинки свідчать про їхню доброту, хоробрість, хитрість або інші риси характеру.

3. Випишіть синоніми з тексту казки. Доберіть до них антоніми. Поміркуйте, яку роль вони виконують в тексті.

4. Випишіть із тексту казки по 4 іменники, прикметники і дієслова. З'ясуйте їх граматичне значення.

5. Визначте, які типи речень за метою висловлювання найбільше використано у тексті казки (розповідні, питальні, спонукальні). Поясніть, як ці речення створюють настрій та характер діалогів у казці.

6. Доберіть фразеологізми, за допомогою яких можна описати дії або риси характеру героїв казки, і складіть із ними нові речення.

7. Запропонуйте кілька варіантів заголовків казки. Визначте, що вони виражають: тему чи ідею?

8. Прочитайте текст казки, складіть до неї план.

9. Підготуйте текст-опис персонажа на основі прочитаної казки.

10. Прочитайте казку і напишіть рекламне оголошення про її інсценізацію.

11. Укладіть словник казки (наведіть у ньому багатозначні слова, слова іншомовного походження, діалектизми).

Тексти казок на уроках української мови можна також використовувати для коментованого диктанту. Важливо, що при цьому в 5 класі на уроках

української і зарубіжної літератури вивчення казок можна поєднати із роботою над текстом на мовному рівні та формуванням уміння його аналізу.

Одним із важливих способів залучення казок на уроках української мови виступає актуалізація лінгвістичних казок. Мовна казка – це особлива дидактична розповідь, у якій за допомогою казкового сюжету або ситуації з повсякденного життя передається інформація про мовні факти, правила, закони та мовні закономірності [4]. Як свідчить практика, багато мовних казок мають традиційну казкову структуру: приказку, зачин, казкову дію (основну частину) і кінцівку. Роль прислів'я в мовній казці – пристосування дітей до особливого, казкового режиму, допомога в переході від наукового мовлення до образного, підготовка до сприйняття світу, в якому живуть і діють казкові герої, спеціальні закони. Використане прислів'я зазвичай містить проблемне питання, яке спонукає дітей до його розв'язання.

Особливістю лінгвістичної казки є те, що всі її герої живуть за законами мови, взаємодіють за мовним змістом понять, а конфлікт завжди закінчується вирішенням мовної проблеми. Відтак її героями є абстрактні поняття – частини мови, частини речення, граматичні категорії, морфеми, звуки і букви. З цими поняттями дитина не стикається в повсякденному житті. Вона засвоює їх на уроках української мови, тому мовна казка повинна бути доступною і зрозумілою для всіх учнів і сприяти кращому вивченню мовних явищ. Характерною рисою мовної казки є емоційність [35], оскільки дитина сприймає світ через зорову уяву, події в казці мають розвиватися динамічно, образи мають бути яскравими, емоційними та зрозумілими.

Є. Шевченко вважає, що лінгвістичні казки постають на уроках української мови засобом активізації пізнавальної активності школярів [79, с. 3]. Н. Очеретько наголошує, що актуалізація на уроках української мови таких казок дозволяє розвивати творчу уяву та мислення. Дослідниця пропонує використовувати такі види роботи:

- 1) колективне створення лінгвістичної чи граматичної казки;
- 2) інсценізування казок;

3) написання кінцівок казок чи їх зміна [63, с. 85].

Тексти казок вважаємо важливим способом розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови. Окремі дослідники (Е. Палихата, Л. Штафірна, Н. Голуб, О. Кучерук, О. Орлова) пропонують різні типології текстів, які можна використовувати для підготовки публічних висловлювань. На основі досвіду вчителів і нашого власного пропонуємо створення монологічного тексту в формі лінгвістичної казки, що репрезентує одну з сучасних методик формування комунікативної компетентності на уроках словесності – сторітелінгу. У цьому тексті тематична мовно-мовленнєва інформація поєднується з елементами фантастики або реальності, щоб виник цікавий та привабливий контент [64, с. 61].

При використанні казки на уроці варто пам'ятати, що композиція лінгвістичної казки подібна до народної, але в ній переосмислено роль структурних елементів, а також значення поетичних прийомів, які відіграють важливу роль у розгортанні сюжету. Мовна казка – дуже цікавий вид навчання, з допомогою якого можна із захопленням розповідати про правила української мови, частини речення, різні частини мови. Незважаючи на те, що мовна казка виникла значно пізніше традиційної народної, вона має своїх героїв, елементи чарівності та казкових перетворень. Характерною особливістю такої казки є те, що весь навчальний матеріал подається учням у цікавій формі. Це значно полегшує процес запам'ятовування. Використовуючи цей метод для закріплення, узагальнення або повторення вивченого матеріалу, вчитель досягає того, що в дитини активно працюють усі види пам'яті – переносна, словесно-логічна, рухова, зорова та емоційна.

Мовні казки задовольняють потребу школярів у чомусь незвичайному, пробуджують уяву, емоційно зацікавлюють. Крім того, у казках завжди гарний настрій, добро перемагає зло. У читача формується позитивне ставлення до мовця. Із лінгвістичного погляду казки є невичерпним джерелом різноманітного мовного матеріалу, зручного для вивчення рідної мови. Цікаві мовні розповіді сприяють концентрації уваги учнів, підвищенню їхньої

творчої активності, створенню ідеальної емоційної атмосфери для спілкування. Та головне – вони викликають стійкий інтерес до навчального процесу, адже завдяки їм здобувачі освіти легко розвивають фонетичні та орфографічні навички, уяву, пам'ять, розширюють словниковий запас [35].

Зразки лінгвістичних казок, які доречно актуалізувати на уроках української мови в адаптаційному циклі НУШ (5-6 класи), вміщено в *Додатку В*. У ньому подано тексти цих казок за мовознавчими розділами, що дасть змогу вчителю української мови швидко дібрати потрібну за змістом казку, що відповідатиме меті уроку.

Отже, виявлені особливості мовних казок та їх переваги як методичного прийому дають змогу вирішити низку проблем у навчанні фонетики, лексики та граматики школярів, зокрема в адаптаційному періоді НУШ. Розвиток граматичних навичок стає ефективнішим, цікавішим та відображає реалізацію компетентнісного підходу в освітньому процесі.

2.3. Дидактичні особливості прислів'їв та приказок на уроках словесності

Прислів'я та приказки – це важливий складник народної творчості. У них виявляється здатність суспільства відбирати, осмислювати та висловлювати найтипівіші явища природи, життя, праці та побуту в короткій, лаконічній формі, що сприяє їх легкому запам'ятовуванню та поширенню. Ці особливості мовленнєвих одиниць забезпечують їх використання всіма поколіннями народу.

Прислів'я та приказки, які науковці називають ще пареміями, постають у ролі засобу комунікації, відтворюються у мовленні у вигляді повчальних зворотів, що мають структурну схожість зі словосполученнями або реченнями, але виходять за межі його змісту [49, с. 63]. М. Мошноріз пропонує визначати їх так: «Предикативні структури на позначення узагальнених комунікативних ситуацій, які співвідносяться з прецедентними феноменами, що спираються на

фонові знання комунікантів та визначають стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом» [61, с. 244].

У цих текстах закладено комунікативно-прагматичний потенціал, який виявляється під час взаємодії в комунікативному процесі. Використання прислів'їв характеризується прагненням висловити своє ставлення не лише до факту або події, але й до співрозмовника. Це впливає на адресата, має цілеспрямований ефект. Специфіку прислів'я вчені визначають як мовленнєвий акт, який розглядають як дію, як «твір», що відтворюється у мовленні. Дослідники зауважують, що з комунікативно-прагматичної точки зору прислів'я є міжнародними, оскільки вони виникають у відповідь на ситуації, що виникають у процесі дискурсу, як відгук на вислів співрозмовника [63].

Використання прислів'їв і приказок на уроках української мови, зокрема в адаптаційному циклі НУШ, сприяє реалізації не лише навчальної, а й виховної мети уроку. І. Мазурик зауважує, що паремії є потужним засобом виховання, якщо їх вміло та розумно застосовувати. У цих коротких фольклорних жанрах, які становлять окремі твори, міститься велика кількість повчального матеріалу. Вони вчать нас любити рідний край, високо оцінювати героїзм та стійкість у захисті своєї землі. Прислів'я та приказки сприяють формуванню моральних цінностей, підкреслюючи важливість чесності, правдивості та відданості у дружбі [49, с. 63]. Особливе педагогічне значення мають прислів'я та приказки, що пропагують працю та знання. Усі ці вислови виконують роль своєрідного підсумку бесід з етико-моральних питань.

Усі фольклорні тексти можна згрупувати за тематичним принципом і в такий спосіб окреслити їх виховний потенціал для актуалізації на уроках української мови у ЗЗСО. Виокремимо такі тематичні групи:

1. Прислів'я про риси характеру, вчинки людей, стосунки у сім'ї, колективі та суспільстві.
2. Прислів'я про любов, дружбу, чесність, лід, розум, а також такі, що номінують побутові реалії.

3. Прислів'я, що засвідчують тісний зв'язок народу з середовищем перебування.

4. Прислів'я, що відображають відносини в сім'ї [12, с. 108].

Дидактичні можливості прислів'їв і приказок визначені такими рисами, як:

- 1) розвиток навичок зв'язного усного та писемного мовлення;
- 2) удосконалення навичок діалогічного та монологічного мовлення;
- 3) збагачення словникового складу;
- 4) ознайомлення з культурною спадщиною українців, ментальністю, способом мислення та світосприйняттям, тобто країнознавче наповнення;
- 5) емоційна насиченість мовлення.

Залучення цих фольклорних текстів дає змогу вчителю працювати над формуванням комунікативної компетентності, набуттям відповідних мовознавчих знань у здобувачів освіти, а також вміння їх застосовувати на практиці. Вони мають такі навчальні можливості:

- 1) виховний потенціал;
- 2) доступність текстів прислів'їв та приказок, які легко можна знайти в інтернеті;
- 3) покращення засвоєння різних розділів мовознавства – від фонетики до синтаксису;
- 4) формування вміння простежувати ритмомелодику, інтонаційну організацію фольклорного тексту малих жанрів;
- 5) концентрованість думки, її узагальненість у пареміях [12; 49].

Можемо стверджувати, що приказки та прислів'я на уроках української мови у ЗЗСО виступають важливим засобом освітнього процесу, адже допомагають активізувати мисленнєву діяльність здобувачів освіти, зацікавлюють їх, оскільки мають яскравий емоційний вплив. М. Мошноріз вважає, що саме їх актуалізація на уроках словесності сприяє формуванню в здобувачів освіти мовознавчих знань: «Лексико-граматична насиченість прислів'їв та приказок дозволяє використовувати їх не тільки при поясненні й

активізації багатьох граматичних явищ, але й для збагачення лексичного запасу» [61, с. 246].

Приказки та прислів'я мають значний потенціал для розвитку зв'язного мовлення у 5-6 класах, оскільки використання їх на уроках української мови допомагає:

1) збагатити словниковий запас, тому що учні знайомляться з архаїзмами та діалектизмами, які збагачують їхню лексику;

2) розвивати образне мислення, адже паремії побудовані на яскравих образах і порівняннях. Використовуючи їх у мовленні, діти вчаться надавати висловлюванням емоційності та яскравості, простежувати стилістичне наповнення тексту;

3) формувати логічне мислення, тому що завдяки аналізу паремій учні вчаться розуміти прихований зміст і переносне значення; це сприяє розвитку вміння будувати послідовні й логічні висловлювання;

4) розширювати національно-культурну обізнаність: прислів'я і приказки відображають народні цінності, етику та моральні норми, тому їх використання під час вправ дозволяє учням поглиблювати знання про українську культуру та традиції;

5) розвивати діалогічне мовлення: використання прислів'їв у рольових іграх, обговореннях або дискусіях навчає учнів створювати цікаві діалоги та емоційно реагувати на висловлювання співрозмовника. Завдяки цьому вони набувають важливих навичок роботи з текстом, аналізу та побудови зв'язного мовлення, що сприяє розвитку комунікативної компетентності.

Образність прислів'їв і приказок, завершеність їх думки сприяють кращому запам'ятовуванню теми уроку української мови. Дослідники (Ж. Колоїз, Н. Малюга, Н. Шарманова) зауважують, що «прислів'я, які являють собою твори в мініатюрі, узагальнюють і типізують кожен окремий вияв суспільного та особистого життя у досвіді цілих поколінь, є прекрасним

засобом для розширення продуктивного лексичного запасу <...>, допомагають краще познайомитися з культурою країни» [75, с. 9].

Шляхом використання прислів'їв та приказок на уроках української мови вчитель може реалізовувати народознавчий компонент, продовжуючи його логічно на уроках української літератури. Дослідники-методисти зауважують, що це забезпечує «формування національної свідомості зростаючої особистості, навчає школярів пізнавати і розуміти своє коріння, усну народну творчість, обряди, звичаї, традиції, народні символи, допомагає зберегти генетичну пам'ять нашого народу» [83, с. 275].

Можемо запропонувати такі види завдань із залученням текстів прислів'їв і приказок як фольклорних текстів на уроках української мови у 5–6 класах НУШ:

1. Прочитати текст. Виписати з нього прислів'я або приказки.

«Поріг в українській культурі – символ початку і закінчення хати, дому. За найдавнішими повір'ями саме під порогом перебувають душі померлих предків, які охороняють рід. Порогові віддають шану, йдучи до вінця, і вирушаючи в останню путь. В Україні також поширене повір'я, якщо підмітати до порога, то все добре вийде з хати! Тому старші люди підмітають від порога в хату, щоб «все добре залишилося в хаті» (За Г. Лозко)» [83, с. 272].

2. Скласти висловлення на основі випсаного прислів'я. Поміркувати, що означає його зміст.

3. Прочитати прислів'я та приказки. Пояснити їх значення. Виписати невідомі для вас слова та з'ясувати їх лексичне значення за тлумачним словником:

Гірка робота, а солодкий ніт.

У ледачого пасічника і бджоли ледачі.

Краще погана дорога, ніж поганий супутник.

З брудної води ще ніхто чистим не вийшов.

Праця чоловіка годує, а лень – марнує.

Де лелека водиться, там щастя родиться.

4. Продовжити прислів'я та приказки, дібравши слова з довідки.

Визначити члени речення.

Гірка робота, а ... ніт.

У ледачого пасічника і бджоли ... .

Краще ... дорога, ніж поганий супутник.

З брудної води ще ніхто ... не вийшов.

Праця чоловіка ... , а лінь –марнує.

Де лелека водиться, там ... родиться.

Слова для довідки: годує, солодкий, ледачі, погана, чистим, щастя.

5. Виписати з прислів'їв і приказок антоніми. Пояснити їх значення для формування змісту.

За малим поженешся – велике загубиш.

На чужому горі щастя не збудуєш.

Високо літає, та низько сідає.

Згода дім збудує, а незгода зруйнує.

Вір власним очам, а не чужим словам.

Літо зиму годує.

Білий хліб родить чорна земля.

6. Прочитати подані речення-прислів'я. Навести слова, які називають рису характеру людини, про яку йдеться в прислів'ї.

Літо зиму годує. (працьовитість, наполегливість)

Високо літає, та низько сідає. (високомірний)

Згода дім збудує, а незгода зруйнує. (злагода)

З брудної води ще ніхто ... не вийшов. (чесність)

7. Дібрати продовження до прислів'їв та приказок.

Вір власним очам, а лінь – марнує.

Згода дім збудує, велике загубиш.

За малим поженешся, а незгода зруйнує.

Праця чоловіка годує, а не чужим словам.

*Високо літає, а солодкий ніт.
Гірка робота, та низько сідає.*

8. Випишіть із прислів'їв і приказок прикметники. Доберіть до них антоніми.

Зразок: Без вірного друга – велика туга. Велика – мала. Вірний – ненадійний.

*Під лежачий камінь вода не тече.
Тиха вода греблю рве.
У чужій кошарі овець не розведеш.
Чужа хата гірше ката.
Глибока вода не каламутиться.
Гостре словечко колить сердечко.
Чим темніша ніч, тим ясніші зорі.*

9. Виписати прислів'я до певної теми, наприклад, характер людини, погода, працьовитість тощо.

10. Поєднати пари прислів'їв за темою.

1) *Як підеши, так і знайдеш.*

2) *Спершу слово зваж, а потім – скаж.*

3) *Де не поклав, там не візьмеш.*

4) *Краще думати, а потім говорити, аніж говорити, а потім – думати.*

5) *Не радій чужому горю*

6) *Кожній речі своє місце.*

7) *Добре роби – добре й буде.*

8) *Над товаришем не смійся, бо над собою заплачеш.*

Ключ: 1 – 7; 2 – 4; 3 – 6; 5 – 8.

11. Прочитати прислів'я і приказки, які допоможуть вивчити правила безпечної поведінки на дорозі:

1. *Тихо їдеши – далі будеш.*

2. *Кінь на чотирьох і той спотикається.*

3. *Навпростець тільки ворони літають.*

4. *Як поїдеш в об'їзд, то будеш і на обід, а як навпростець, то увечері*

(Нар. творчість).

Завдання:

1) Якими видами речень представлені прислів'я?

2) Доповнити вправу відомими вам прислів'ями та приказками, пов'язаними з дорогою.

12. Намалювати ілюстрацію до прислів'я. За бажанням можна скористатись допомогою штучного інтелекту.

13. До прислів'я «Сім раз відмір, один раз відріж» придумати історію (можна з елементами фантастики), яка буде пов'язана з його змістом.

14. Придумати сучасні аналоги до відомих прислів'їв і приказок. Поміркувати, чи змінилося б їхнє значення та наскільки вони були б актуальні сьогодні.

15. Працювати в групах. Кожна група отримає набір прислів'їв і має об'єднати їх за спільною темою: праця, дружба, Батьківщина, мудрість, сім'я.

1. *Без діла слабіє сила.*

2. *За рідний край життя віддай.*

3. *Хто знання має, той мур ламає.*

4. *Людина без Батьківщини – як соловей без пісні.*

5. *Без сім'ї нема щастя на землі.*

6. *Дерево міцне корінням, а людина – друзями.*

7. *Без труда нема плода.*

8. *Знання – сила, а незнання – тьма.*

9. *Рідна земля – мати, а чужа – мачуха.*

10. *Друга шукай, а знайдеш – тримай.*

11. *Яке дерево, такі в нього квіти; які батьки, такі й діти.*

12. *Друзі пізнаються в біді.*

Ключ: Праця – 1, 7; дружба – 6, 10, 12, Батьківщина – 2, 4, 9, мудрість – 3, 8, сім'я – 5, 11.

Можна також доповнити це завдання: дібрати по 1 прикладу прислів'я чи приказки до кожної тематичної групи.

16. Працювати в групах. Об'єднати учнів у пари або групи, дати кожній команді по одному прислів'ю та запропонувати створити ілюстрацію, яка його розкриватиме. Після цього учні презентуватимуть свої малюнки та пояснюватимуть, як вони розуміють зміст.

17. *Працювати в групах.* Кожна група обиратиме прислів'я і складатиме коротку історію або описуватиме ситуацію, яка демонструє його зміст. Після цього учні читатимуть свої історії, а інші учні намагатимуться відгадати, до якого прислів'я вона відноситься.

18. Підготувати картки з частинами прислів'їв, попросити учнів доповнити їх. Це можна робити як у змаганні між групами, так і в парах. Наприклад: «Людина без рідного краю, як... (птаха без гнізда)».

19. Підготувати проект. Укласти словничок прислів'їв і приказок твоєї сім'ї. Для цього поміркувати над такими питаннями:

- Прислів'я і приказки кого з членів родини ти будеш описувати?
- З'ясуй у старших членів сім'ї, якими прислів'ями і приказками вони послуговуються найчастіше. Запиши їх.
- Визнач, у якому значенні вони їх використовують? У яких ситуаціях спілкування?
- Подумай над тим, у який спосіб ти представиш зібраний матеріал. За бажанням можна доповнити ілюстраціями.

Таким чином, на уроках української мови вчителі послуговуються різноманітними методами роботи з прислів'ями та приказками, серед яких:

- 1) формування з окремих слів цілого вислову;
- 2) пояснення правопису слів;
- 3) складання твору за змістом;
- 4) тлумачення лексичного значення окремих слів;
- 5) пошукова робота з синонімами або антонімами;
- 6) використання паремії як заголовка для тексту;

- 7) добір за певною частиною мови;
- 8) добір за певною темою та ін.

Дидактичний потенціал прислів'їв та приказок на уроках української мови, зокрема в адаптаційному циклі НУШ, характеризується широкими можливостями при вивченні різних тем, оскільки ці тексти представляють сконденсовану думку у формі влучного висловлення. Їх невеликий обсяг, можливість застосування на різних видах уроків і для учнів з різним рівнем навчально-пізнавальної активності (з урахуванням здобувачів освіти, що мають особливі освітні потреби) дає змогу вчителю працювати на уроках української мови над вивчення мовознавчих тем, формуванням зв'язних висловлювань на уроках розвитку мовлення. У такий спосіб реалізується навчальна та розвивальна мети уроку, а разом із цим – виховна, адже прислів'я та приказки містять потужний народознавчий та українознавчий зміст.

2.4. Методичний потенціал текстів пісень на уроках української мови

Уроки української мови належить до гуманітарного циклу, тому використання й актуалізація різножанрових текстів пісень – джерело формування навчального матеріалу як для уроків української мови, так і української літератури. На уроках української мови учителі частіше послуговуються підручковим матеріалом, оскільки він найбільш доступний як для учнів, так і для них. Проте варто пам'ятати, що урізноманітнення сприяє активізації навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти, зацікавлює їх знаходити мовні явища у щоденному мовленні. Відтак використання прислів'їв, приказок, лінгвістичних казок, а поряд із ними пісень дозволяє вчителю реалізовувати компетентнісний підхід у вивченні української мови.

Фольклорні за походженням (народні) чи авторські сучасні пісні становлять невичерпне джерело вивчення української мови, зокрема для сучасного школяра, який відрізняється кліповим мисленням, здатністю сприймати в цілісності як слухові, так і зорові образи.

Тексти пісень, за твердженням О. Деньги, – «величезне, практично бездонне і постійно оновлюване джерело, в якому для кожної навчальної теми можна знайти приклади» [25, с. 176]. Важливо, що в текстах пісень (народних чи авторських) відображено ментальність народу, історію, традиції, побутові елементи, культурні концепти тощо. Як навчальний матеріал пісні дають змогу вчителю на уроці словесності активізувати образне мислення школярів, їхні емоції.

Пісні як окремий жанр здебільшого становлять монологічне (інколи – у формі діалогу) висловлення ліричного героя, насиченого лексикою, доступною для розуміння широкого кола людей. Відтак для школярів у 5-6 класах НУШ вони є доступним за тематикою і лексичним наповненням жанр мовлення. Крім того, ці тексти містять лексико-граматичні конструкції, які охоплюють прості речення (переважно двоскладні та односкладні, рідше – неповні), що передають емоційне забарвлення.

К. Білик пише, що важливим засобом мотивування сучасного школяра у вивченні української мови, становленні його духовності виступає сучасна пісня: «Якщо розглядати музичні переваги більш широко, як невід’ємну частину естетичних, психологічних, світоглядних, життєвих, стильових переваг і установок, то вони відіграють вирішальну роль у формуванні духовного світосприйняття молодого покоління» [5, с. 9].

О. Деньга відзначає, що пісні відображають живу народну мову, яка «набагато швидше, ніж література реагує на різні мовні процеси, відображає нові реалії» [25, с. 176]. Про важливість актуалізації пісні в навчанні наголошував ще І. Огієнко, оскільки на його думку, «пісню утворив наш народ такою, як ніхто з інших народів... Наші пісні – це тихий рай. Це привабливі чари, ті чари, що всім світом признано за ними» (правопис оригіналу збережено. – С. Б.) [47, с. 39].

Окремі дослідники (Н. Гудима, Н. Мелесєкцева, О. Ковальчук та ін.) наголошують на важливості використання народних пісень на уроках української мови, зокрема в адаптаційному циклі НУШ, з огляду на реалізацію

національно-патріотичного виховання здобувачів освіти, що відзначається неабиякою актуальністю в час російсько-української війни. Вони наголошують, що в початковій школі НУШ пісні часто використовують на уроках української мови та читання у формі пісні-гри, веснянки, забавлянки тощо [20, с. 3]. Проте спостерігаємо послаблення цієї тенденції в 5-6 класах НУШ.

Вважаємо, що пісенні тести можна використовувати в адаптаційному циклі НУШ на уроках української мови для вивчення різних розділів мовознавства:

1) фонетики (оскільки можемо спостерігати за артикуляцією звуків рідної мови);

2) лексикології (лексичний склад текстів пісень дає змогу простежити функціонування різних шарів лексики, зокрема архаїзмів, історизмів, неологізмів тощо);

3) морфології (на прикладі речень із текстів пісень вчитель може демонструвати здобувачам освіти функціонування слів, належних до тієї чи тієї частини мови, а також пропонувати пошукові завдання);

4) синтаксису (оскільки пісні як навчальний матеріал відображають синтаксичну організацію мовлення, функціонування різних типів речень).

Важливо, що тексти пісень римовані, тобто легко запам'ятовуються. Таким чином учитель може використовувати їх на уроках української мови в адаптаційному циклі НУШ як ілюстративний матеріал, який учні зможуть легко відтворити, особливо сучасні пісні.

В. Молоцький, досліджуючи методичні аспекти актуалізації текстів народних і сучасних пісень на уроках української мови у школі, вважає їх цінним навчальним матеріалом. Дослідник зауважує, що в такий спосіб увага школяра акцентується на практичному підході до навчання, що допомагає активізувати увагу, пам'ять та спостережливість, а також урізноманітнює види навчальних завдань. Це покращує процес навчання, робить його цікавішим та захоплюючим. Під час таких занять учні впізнають та аналізують мовні явища,

порівнюють їх, застосовують у власному мовленні, що сприяє формуванню компетентного мовця, який послуговується рідною мовою [59, с. 147].

На уроці української мови вчитель може використати тексти пісень для таких вправ і завдань:

1) Виписати з тексту пісні слова, що належить до певної частини мови, визначити морфологічні ознаки.

2) Проаналізувати текст пісні: прочитати текст пісні, виділити незнайомі слова або фрази, які потребують пояснення.

3) Проаналізувати змістове наповнення: відповісти на питання про зміст пісні, з'ясувати, про що саме йдеться у тексті, яку ідею автор намагається передати через слова.

4) Схарактеризувати мовні засоби: розглянути вжиті мовні одиниці (лексику, граматичні структури, фразеологізми тощо) і визначити їхню роль у створенні загального змісту та настрою пісні.

5) Творчі завдання: учні можуть створити власний текст пісні на ту саму тему або написати твір, есе, сенкан, пов'язані зі змістом.

6) Обговорення: простежити моральні, етичні або соціальні аспекти пісні, поділитися своїми враженнями від її прослуховування та з'ясувати, як вона впливає на них особисто.

Ці завдання сприятимуть розвитку мовленнєвих, мовних, творчих та аналітичних навичок учнів. В. Молоцький пропонує доповнювати роботу з текстом пісні на уроці української мови такими завданнями:

1) аналіз мовних помилок у тексті пісні;

2) пошукова робота над помилками;

3) використання тексту пісні для вивчення пунктограм та орфограм;

4) складання діалогу (здебільшого дискусійного характеру) на основі цитат із пісні;

5) встановлення правильного порядку речень у тексті пісні після її прослуховування [59, с. 146].

Отож, дидактичні особливості використання текстів пісень на уроках української мови в адаптаційному циклі НУШ полягають у їхній унікальній можливості сприяти вивченню та розвитку мовленнєвих навичок учнів. Пісні привертають увагу, роблячи процес навчання цікавішим та захоплюючим. Зразки завдань і вправ за текстами пісень запропоновано в *Додатку Г*, в якому вміщено різні види опрацювання: від аналітичного – до творчого. Наводимо приклади окремих завдань:

1. *Прослухайте народну пісню. Встановіть логічну послідовність запропонованих частин тексту.*

2. *Прочитайте текст народної пісні та опрацюйте завдання до нього.*

*Под облачком явір похилений,
Сідит на нім пташок прімилений.
Слухай, мила, як тот пташок співат,
Же з любви нич добра не биват.
Же з любви, же з любви
Нич добра не биват.
Ци та любовь ест од Бога дана?
Ци лем може д'яблом підшептана?
Хоц би-с не хтів, то мусиш любити,
Хоц би-с не хтів, прото маи терпіти.
Хоц би-с не хтів, хоц би-с не хтів,
Прото маи терпіти.*

Доречно запропонувати школярам прослухати цю народну пісню у виконанні співачки Христини Соловій, постать якої добре відома їм і приверне увагу.

Запитання і завдання:

- а) З'ясуйте, які діалектизми використано у тексті;
- б) Чи знаєте ви, що вони означають?;
- в) Як ми можемо з'ясувати лексичне значення діалектного слова?;

- г) Яку роль відіграють діалектизми у тексті пісні?;
- д) Як називаємо повтори у текстах на початку рядків?;
- е) Із якою метою їх використано в тексті?

3. Прочитайте текст пісні і прослухайте її сучасне виконання (наприклад, варіант у виконанні Христини Соловій).

Запитання і завдання:

- а) Чи доречний образ використали автори відеокліпу?;
- б) Яким чином вдалося передати настрій ліричного героя?;
- в) Чому автори не адаптували текст із діалектизмами до сучасної літературної мови?

- г) Яку роль відіграють діалектизми у виконаній пісні?

Для цього завдання можна обрати текст пісні «Верше, мій верше» і варіант у виконанні Квітки Цісик. Водночас потрібно обговорити постать співачки, її роль у розвитку української культури та популяризації народної пісні.

4. Аналіз помилок у вимові та слововживанні в прослуханому уривку пісні передбачає її усвідомлення, а відтак учні оволодівають орфоепічними навичками й умінням розпізнавати мовні явища в потоці мовлення [59]. Щоб виконати завдання зі знаходження помилок, учитель може самостійно обрати текст і попрацювати з учнями.

5. Прочитайте текст народної пісні (напр., «Ой на горі та й жєнци жнуть»). Знайдіть архаїзми, визначте їх значення і спробуйте замінити на сучасні слова. Поміркуйте, як зміни в мові відбивають зміни в культурі.

6. Використовуючи текст пісні «Цвіте терен», виконайте такі завдання:

- а) виписати речення;
- б) знайти в них підмети та присудки;
- в) визначити типи речень за метою висловлювання й емоційним забарвленням.

7. Прочитайте (прослухайте) пісню «Ой у лузі червона калина».

Виконайте такі завдання:

- а) знайдіть іменники та прикметники, з'ясуйте їх граматичне значення;
- б) поміркуйте, яке значення мають слова *калина*, *цвіт*;
- в) символами чого став вислів *червона калина*?;
- г) чому ця пісня набула популярності з початком російсько-української війни?;
- д) яких виконавців пісні Ви знаєте?;
- е) якими мовами перекладено пісню?

8. Запропонуйте учням скласти за зразком народної пісні власний текст.

9. Прочитайте текст пісні «Ой на горі два дубки» і виконайте завдання:

- а) випишіть із тексту слова зі зменшено-пестливим значенням;
- б) розберіть ці слова за будовою;
- в) з'ясуйте, яку стилістичну роль вони виконують.

10. Знайдіть у текстах народних пісень фразеологічні звороти. Поясніть їхнє значення.

11. Доберіть до знайдених фразеологізмів синонімічні вислови, які часто використовують у сучасній українській мові.

12. Випишіть із текстів народних пісень приклади складних речень. З'ясуйте кількість граматичних основ у цих реченнях.

Можна для прикладу використати текст пісні «Ой роду наш красний».

У полі калина,

У полі червона.

Хорошенько цвіте.

Ой роду наш красний,

Роду наш прекрасний,

Не цураймося, признаваймося,

Бо багацько нас є.

Що перший цвіточок –

То рідний батенько.

Хорошенько цвіте.

Що другий цвіточок –

То рідная ненька.

Хорошенько цвіте.

Що третій цвіточок –

Рідна сторонька.

Хорошенько цвіте.

Тексти народних пісень дають змогу працювати зі складними реченнями, вивчаючи в такий спосіб їх різновиди. Для цього вчитель може також запропонувати учням виписати з пісні «Засвіт встали козаченьки» складнопідрядні речення і визначити їх види.

13. Виділіть у тексті народної пісні слова із суфіксами та префіксами. Визначте спосіб творення кожного слова. Попросіть учнів навести інші слова з подібними афіксами.

14. Виписіть із текстів народних пісень рядки, в яких згадується слово «доля». Проаналізуйте значення цього слова у змісті тексту. Простежте, з якими прикметниками воно сполучається.

15. Виписати з тексту народної пісні синоніми (антоніми / омоніми). Встановити, яке значення вони мають у тексті.

16. Знайдіть у текстах народних пісень слова, які сьогодні рідко вживаються. Поясніть їх значення та доберіть сучасні відповідники. Обговоріть, як такі слова відображають народну культуру.

17. Прочитайте подані речення з текстів народних пісень. Визначте назву пісні за рядком і визначте тип речення за граматичною основою.

- 1) «В кінці греблі шумлять верби, що я насадила»;
- 2) «Хто моє відерце дістане, той зі мною на рушничок стане».
- 3) «Чом ти не прийшов, як місяць зійшов?»;
- 4) «Мусить війна бути, бо вже йдуть рекрути».

Відповіді: 1 – «В кінці греблі шумлять верби»; 2 – «Туман яром, туман долиною»; 3 – «Чом ти не прийшов?»; 4 – «Ой, летіли гуси з далекого краю».

18. Доведіть, що подані речення – складнопідрядні. З'ясуйте їх типи:

- 1) «В кінці греблі шумлять верби, що я насадила» (означальне);
- 2) «Хто моє відерце дістане, той зі мною на рушничок стане» (означальне, займенниково-означальне);
- 3) «Чом ти не прийшов, як місяць зійшов?» (обставинне);
- 4) «Мусить війна бути, бо вже йдуть рекрути» (обставинне).

19. Прочитайте народну пісню «У ржі на межі». З'ясуйте, до якого циклу календарного фольклору вона належить.

«У ржі на межі, на кривій березі

Там сиділа русалка.

Просила русалка у дівочок сорочки:

— Ви, дівочки, подружки,

Да-дайте мені сорочки,

Хоча худенькую, да аби біленькую,

Хоч не біленькую, да тоненькую!»

Виконайте завдання до тексту:

- а) знайдіть звертання і поясніть вживання розділових знаків при ньому у реченні;
- б) воно поширене чи непоширене?;
- в) якою частиною мови є слово «Ви»?;
- г) яку синтаксичну роль воно виконує?

Для привернення уваги школярів можна доповнити роботу з текстом народної пісні сучасною (зокрема, піснями за мотивами народних), що дозволить учителю зацікавити дітей у вивченні теми і водночас осучаснити урок. Зразки таких завдань зібрано у *Додатку Г*.

Тексти пісень містять багатоманітні лексичні одиниці, вирази та конструкції мови, що допомагають розширювати словниковий запас учнів і вдосконалювати їхні навички вживання мови. Крім того, пісні часто

відображають різні аспекти культури, історії та традицій, що сприяє розумінню та апробації учнями національного доробку.

Використання текстів пісень може також стимулювати мовленнєву активність учнів, тобто сприяти формуванню навичок зв'язного як усного, так і писемного мовлення. У такий спосіб у здобувачів освіти формуватиметься вміння працювати з цілісним текстом, аналізуючи його крізь призму функціонування мовних явищ. Використання текстів пісень на уроках української мови дає змогу розширити методичний арсенал вчителя, зробити навчання більш ефективним та цікавим для учнів.

Висновки до розділу 2

У цьому розділі проаналізовано методичне підґрунтя застосування фольклорних текстів на уроках української мови, зокрема в адаптаційному циклі НУШ (5-6 класи). Встановлено, що навчальний потенціал цих текстів відзначається можливостями вивчення всіх розділів мовознавства у межах навчальної програми (хоча в підручниках вони представлені спорадично), зокрема для вивчення тем, безпосередньо пов'язаних із фольклорними творами. З'ясовано, що народнопоетичні тексти в підручниках для 5-6 класів НУШ здебільшого представлені прислів'ями, приказками й афоризмами. Великі фольклорні жанри залишаються поза увагою авторів, очевидно, з огляду на їхню об'ємність.

Схарактеризовано дидактичні можливості використання прислів'їв, приказок, пісень, лінгвістичних казок і показано, що вони дають змогу вивчати окремі мовні явища (тобто формувати у здобувачів термінопоняття), а також працювати над розвитком комунікативних навичок, зв'язного мовлення.

Залучення фольклорних текстів на уроках української мови допомагає чвчителю втілювати компетентнісний підхід, реалізувати культурологічну змістову лінію і формувати національну ідентичність підростаючого покоління, яке розуміє значення збереження рідної мови і усної народної творчості.

ВИСНОВКИ

Отже, у результаті дослідження особливостей використання фольклорних текстів на уроках української мови в адаптаційному циклі НУШ, ми дійшли до таких висновків:

1. Реформаційні зміни в українському освітньому процесі, пов'язані з впровадженням концепції НУШ, передбачають, що вивчення української мови повинно здійснюватися комплексно, тобто на основі врахування різних аспектів функціонування мови. У такий спосіб реалізується компетентнісний підхід, який обрано визначальним у формуванні знань, умінь і навичок здобувачів освіти. Одним із важливих аспектів є культурологічний (соціокультурний), який ґрунтується на використанні на уроках текстів народної творчості, що дозволяє їх інтегрувати в освітній процес. Це закріплено в нормативних документах НУШ для адаптаційного циклу та навчально-методичних посібниках, а відтак – у навчальних програмах і методичних рекомендаціях.

Важливо, що цей аспект виокремлено у модельних навчальних програмах для вивчення мовно-літературної галузі, зокрема української мови у 5-6 класах. Їх автори наголошують, що актуалізація на уроках української мови фольклорних текстів дозволяє формувати навички зв'язного мовлення у здобувачів освіти, вміння послуговуватись засобами рідної мови для спілкування. У цих навчальних програмах культурологічний аспект вивчення мови окреслено ціннісними орієнтирами та мовною лінією. Окрім цього, визначено основні види роботи з фольклорними текстами – здебільшого прислів'ями та приказками, однак пісні та казки не залучено.

2. Оновлення змісту освіти, зокрема щодо вивчення української мови, потребує нових науково-методичних досліджень щодо актуалізації фольклорних текстів на уроках словесності. Державний стандарт базової середньої освіти однією з цілей вивчення української мови передбачає формування мовної особистості здобувачів освіти з національною свідомістю.

Дослідники вважають, що фольклорні тексти на уроках української мови в адаптаційному циклі Нової української школи виступають вагомим компонентом впровадження народознавчого аспекту освітнього процесу. Відтак науковці наголошують, що потрібно переходити від традиційного підходу до сучасного, який передбачає використання цих текстів у реальних ситуаціях спілкування, тобто з урахуванням їх комунікативного потенціалу, а не лише як зразків усної народної творчості, ізольованих від мовлення учнів.

Аналіз науково-методичних досліджень про використання фольклорних текстів на уроках української мови свідчить, що вони виступають елементом народознавства, засобом формування національної свідомості здобувачів освіти, їх ціннісних орієнтирів, духовної культури й етнізації освітнього процесу. При цьому варто пам'ятати, що актуалізація фольклорних текстів на уроках української мови повинна відбуватися не ізольовано, а в зв'язку з вивченням української літератури, мистецтва, зарубіжної літератури тощо. Постає потреба їх системного залучення, використання на уроках для творчо-пошукових завдань із можливістю урахування місцевого компонента.

3. Дослідження текстів народної поезії завжди цікавило науковців, оскільки вони відображають вагомий пласт української культури, постають джерелом вивчення історії українців, традицій, побуту тощо. Фольклорні тексти як окремий жанр відрізняються особливостями мовностилістичної організації. Учені виокремлюють поняття «мова фольклору» як окремий функціональний стиль літературної мови, різновид художнього стилю або ж пишуть про мову фольклорних жанрів. Останнім часом виокремлено спеціальний розділ мовознавства — лінгвофольклористику, який виник наприкінці ХХ століття. Представники цього напрямку (Н. Данилюк, С. Єрмоленко, Т. Беценко, Р. Сердега та ін.) відзначають складність мовної організації фольклорних текстів на усіх рівнях — фонетичному, лексичному, морфологічному та синтаксичному.

На стильовому рівні фольклорні тексти відрізняються від інших жанрів особливістю стилістичних засобів і фігур (рефренів, повторів, тавтологій,

плеоназмів), синтаксичною організацією реченнєвих конструкцій, частим використанням фразеологічних одиниць, діалектизмів тощо. Їм притаманні традиційні словесні формули (зачин і кінцівка народних казок, постійні епітети, народнопоетична фразеологія, тавтологічні звороти тощо), усталена система тропів і поетичний словник, часто збагачений діалектними виразами, архаїзмами, історизмами. Окрім цього, частотними є стилістичні фігури, зокрема повтори (звукові, словесні), фразеологізми, кліше, усталені синтаксичні конструкції, ритмізовані та римовані тексти.

4. Із оновленням освітнього процесу постає необхідність в переосмисленні підходу до вивчення української мови. Відтак методичні пошуки спрямовані на добір навчального матеріалу, який буде доступним для учнів, а також дасть змогу показати багатство рідної мови. Фольклорні тексти сприяють вивченню української мови у закладах загальної середньої освіти, оскільки відзначаються широкими дидактичними можливостями.

5. Оновлення освітнього процесу зумовило потребу в осучасненні підручників, зокрема їх навчально-методичного наповнення. Проаналізовані нами підручники для адаптаційного періоду НУШ (5-6 класи) відрізняються компетентнісним спрямуванням і врахуванням різноаспектності вивчення рідної мови. Вони вміщують фольклорні тексти, що дозволяють вивчати мовні теми, передбачені модельними навчальними програмами.

Найчастіше автори використовують малі фольклорні жанри (прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми), оскільки вони невеликі за обсягом, доступні для відтворення на уроці, не потребують залучення окремих цифрових технологій, що відзначається актуальністю в сучасних умовах навчання. Автори пропонують різні види завдань, спрямованих здебільшого на опрацювання змісту та пошук мовних явищ, які вивчають у межах теми. Залучені у підручниках з української мови фольклорні тексти дають змогу вчителю на уроках вивчати різні розділи мовознавства відповідно до теми, а відтак – реалізовувати компетентнісний підхід. Їх запропоновано для вивчення мовного етикету, лексичного значення слова, окремих орфограм, а також для

розвитку навичок зв'язного мовлення, адже вміння сформуванати зв'язну розповідь – важливий аспект комунікативної компетентності сучасного школяра.

6. Казки як окремий жанр фольклорних текстів доречні на уроках української мови, проте варто враховувати методичні особливості їх актуалізації. Із цими текстами здобувачі освіти 5-6 класів ознайомились у початковій школі, тому вчителю треба подбати про формування вміння аналізувати їх, осмислюючи українську культуру. Для цього можна запропонувати переказ казки (усний чи письмовий), складання її продовження, встановлення порядку частин, словникову роботу над незрозумілими словами, фразеологізмами, читання в ролях, формування діалогу за сюжетом тощо.

Окремим різновидом виступають лінгвістичні казки, які дозволяють вивчати мовний матеріал на основі казкового сюжету й образів. У такий спосіб школярі засвоюють орфограми, можуть вивчати розділи мовознавства, адже герої таких казок взаємодіють на основі норм моралі, проте діють за мовними законами. Вони відзначаються дидактичним потенціалом, соціокультурним спрямуванням, можливістю креативного мислення, оскільки сприяють засвоєнню мовних тем і розвитку зв'язного мовлення. Використання казок на уроках української мови зацікавлюватиме школярів, сприятиме розвитку логічного мислення й удосконалення вміння працювати з текстом.

7. Залучення фольклорних текстів на уроках української мови відбувається також за допомогою прислів'їв і приказок, які в мовознавстві відносять до паремій. Вони є найпоширенішим навчальним матеріалом, адже дають змогу вчителям у стислій формі подати не лише матеріал для вивчення мовної теми, а й представити народну мудрість, спонукати здобувачів освіти до роздумів, запам'ятовування, тренувати пам'ять, уважність і спостережливість. У такий спосіб вчитель має змогу ефективно втілювати як навчальну, так і розвивальну та виховну цілі уроку.

Прислів'я та приказки допомагають розвивати навички зв'язного мовлення (разом із тим – монологічного та діалогічного), збагачувати словниковий запас здобувачів освіти, удосконалювати комунікативні уміння й навички. Таким чином реалізується народознавчий компонент вивчення української мови в НУШ, який можна інтегрувати й на уроці української літератури. Учителю варто згрупувати тексти за тематичним принципом, що спростить актуалізацію на будь-якому з етапів уроку. Їх можна використати для пошукової або проєктної роботи учнів, роботи в парах чи групах, зокрема для складання власного висловлення, тлумачення змісту, вивчення груп слів, лексичного значення, членів речення тощо.

8. Реалізації компетентнісного підходу сприяє також актуалізація на уроках словесності текстів пісень (як народних, так і сучасних), оскільки вони доступні для сприйняття: невеликі за обсягом, легко запам'ятовуються, римовані, супроводжуються музичним доповненням тощо. За спостереженнями дослідників, тексти пісень дають змогу працювати на уроці над вивченням мовознавчих понять, активізують образне мислення школярів, формують естетичний смак та відображають різноманіття української культури. Народознавчий і культурологічний потенціал цих текстів, фольклорні образи, специфічні лексико-граматичні конструкції дають змогу збагачувати словниковий запас, використовувати лексику різних шарів за походженням і стилістичним забарвленням, формувати естетичні погляди і смаки.

Різнманітні види вправ і завдань із текстами пісень (аналітичні, пошукові або творчі) дають можливість учителю ефективно формувати комунікативні навички у школярів, вміння працювати з текстом, зокрема народнопісенним, аналізуючи його за різними аспектами.

Отже, фольклорні тексти – вагоме джерело навчального матеріалу для уроків української мови у ЗЗСО, зокрема в адаптаційному циклі НУШ (5-6 класах). Вони сприяють розвитку мовленнєвих навичок, таких, як розуміння тексту, вміння аналізувати й інтерпретувати інформацію, а також

використовувати власні висловлювання для передачі ідей та емоцій. Тексти народної поезії допомагають втілювати культурологічний та народознавчий аспекти вивчення мови, а також розвивати мовну особистість здобувачів освіти, що відповідає засадам реалізації компетентнісного підходу. Вони дають змогу здійснювати національно-патріотичне виховання в контексті сучасних вимог до освітнього процесу в Україні, залучати дітей до пізнання народної культури, її поширення та збереження.

Перспективи дослідження теми вбачаємо в подальшому вивченні лінгводидактичних можливостей фольклорних текстів різних жанрів на уроках української мови в середніх і старших класах ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська мова : підруч. для 5 кл. закл. загальн. середн. Освіти. Київ : Грамота, 2022. 208 с.
2. Беценко Т. Лінгвофольклористика як новий напрям філологічної науки. *Міфологія і фольклор*. 2015. № 3–4. С. 108–117.
3. Беценко Т. П. Лінгвостилістика і лінгвофольклористика: грані дотичності. *Культура слова*. 2022. Вип. 97. С. 50–60.
4. Белих О. І., Романюк Л. Ю. Використання лінгвістичних казок на уроках української мови в початковій школі. Методичний посібник. Вінниця: ММК, 2016. 58 с.
5. Білик К. В. Вивчення образних мовних засобів на матеріалах пісенної творчості гурту Kazka на уроках української мови. *Філологічні студії: збірник статей студентів, магістрів, молодих учених / МОН України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Факультет іноземної та слов'янської філології* ; [гол.ред.: В. В. Герман]. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. С. 3–9.
6. Данилюк Н. О., Боротюк С. Методичні особливості використання текстів лінгвістичних казок на уроках української мови у ЗЗСО. *Сучасні освітні технології Волинського краю: матеріали науково-теоретичної конференції* (Володимир, 04 квітня 2024 р.) / упоряд. М. Савельєв, С. Слюсарук-Літвін, О. Юринець. Володимир: ВВПК, 2024. С. 300–304.
7. Вернигора О. Специфіка вивчення усної народної творчості учнями основної школи. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2015. №12. С. 24–32.
8. Вітряк І. А. Казка на уроках мови. *Журналістика. Лінгвістика. Дидактика: Всеукраїнська науково-практична конференція*. Полтава, 2010. С. 39–43.

9. Воловик А. Жанрово-стилістична диверсифікація народної й літературної казок. *Актуальні питання гуманітарних наук. Мовознавство. Літературознавство*. 2020. Вип 30. Т. 2. С. 92–96.

10. Воробець О. Р. Традиції та сучасність в навчанні мови через народну культуру. *Розвиток професійної майстерності педагога в умовах нової соціокультурної реальності: збірник матеріалів VI Міжнародної науковопрактичної конференції*. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2023. С. 50–52.

11. Галаєвська Л. В. Проблема вивчення мовленнєвих жанрів на уроках української мови в старшій школі. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. 2018. № 4. С. 14–19.

12. Гейдел А. М., Калашник Д. С. Характеристика роботи в сучасних умовах із приказками та прислів'ями на уроках української мови та іноземної мови. *Запровадження інноваційних освітніх практик як засіб підвищення якості національної освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (29 листоп. 2022 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ХГПА, 2022. С. 107–111.

13. Глазова О. П. Українська мова: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : ВД «Освіта», 2022. 240 с.

14. Гоголь Н. В. Культурологічні основи змісту шкільної літературної освіти в історико-педагогічному вимірі (друга половина XX – початок XXI століття): Автореферат дис. ... к-та педагог. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки НАПН України, МОН України. Київ, 2021. 47 с.

15. Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : ВД «Освіта», 2022. 306 с.

16. Гончаров В. І. Національні традиції у формуванні нового вчителя: історичний і сучасний контекст. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2021. Випуск 5 (61). С. 96–106.

17. Горбонос О. Жанр літературної казки як діалектична єдність літературних та фольклорних традицій. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2017. С. 134–141.
18. Горох Г. В. Лексико-стилістичні засоби створення казкових образів. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2020. Вип. 11. С. 140–144.
19. Груба Т. Сучасні підходи до формування мовної особистості учнів на уроках української мови (профільний рівень). *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2019. Вип. 1 (64). С. 65–71.
20. Гудима Н., Мелесекцева Н., Ковальчук О. Виховання молодших школярів засобами української пісні в умовах Нової української школи та у світлі ідей Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта*. Серія історична та філологічна. 2023. Вип. XX. С. 227–234.
21. Данилюк Н. Лінгвокультурологія, етнолінгвістика, лінгвофольклористика: точки перетину. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки : Філол. науки. Мовознавство*. 2018. № 12. С. 8–15.
22. Данилюк Н. О. Народнопоетичне слово у складі типових синтаксичних конструкцій. *Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіональн. проблем*. 2009. № 19. С. 221–232.
23. Данилюк Н. О. Українська лінгвофольклористика: історія, сучасний стан і перспективи розвитку. *Мовознавство*. 2021. № 5. С. 34–48.
24. Данилюк Н. О. Усталені одиниці в текстах українських народних пісень. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2020. Вип. 2 (44). С. 119–128.
25. Деньга О. Використання пісень на уроках української мови як іноземної. *III International scientific conference actual problems in international students teaching and learning in ukraine*, Ternopil, Ukraine, May 18 – 20, 2016. С. 175–178.
26. Дубравська З. Р. Паремії як засіб пізнання системи мови. *Молодий вчений : наук. журнал*. 2017. № 4 (3). С. 77–80.

27. Дука Т. М., Рябошапка О. В. Шляхи формування комунікативної компетентності молодших школярів на уроках мовно-літературної освітньої галузі. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2022. Вип. 2(4). С. 214–221.

28. Дунаєвська Л. Українська народна проза (легенда, казка). Еволюція епічних традицій : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 1998. 36 с.

29. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ: Наукова думка, 1987. 286 с.

30. Єрмоленко С. Я. Українська народна пісня: текст як лінгвохудожнє самовираження національного духа. *Український світ у наукових парадигмах: збірник наукових праць*. 2020. Вип. 7. С. 17–25.

31. Жила Т. І., Медвідь О. М. Проблематика та художні особливості паремій. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: матеріали всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, м. Суми, 21-22 квітня 2014 р. / відп. за вип. О. М. Сушкова. Суми : СумДУ, 2014. С. 92–94.*

32. Жук Т. В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок): дис. ... канд. філол. наук. Ніжин, 2004. 138 с.

33. Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д. Українська мова. 5-6 класи (для закладів загальної середньої освіти): модельна навчальна програма. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Movno-literat.osv.hal/Ukr.mova.5-6-kl.Zabolotnyy.ta.in.14.07.21.pdf> (18.02.2024 р.).

34. Заболотний О. В. Українська мова: підручник для 6 класу загальної середньої освіти. Київ: Генеза, 2023. 272 с.

35. Івасишин Г. Розвивальний потенціал казки в родинному вихованні. URL: http://ort.kiev.ua/5.father/5.poten_kazki.jsp (20.02.2024).

36. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році. Мовно-літературна освітня галузь. 5-6 клас. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recome ndazii/2023/09/12/IMR-2023-2024-Ukr.mova.12.09.2023.pdf> (10.02.2024).

37. Калько В. Українські паремії: семантика, синтактика, прагматика. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2019. 562 с.

38. Карабута О. Семантика та структурна організація прислів'їв і приказок. *Вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 8. С. 32–36.

39. Карпенко С. Д. Проблематика українського казкознавства в парадигмі досліджень. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія «Філологія»*. 2020. Вип. 86. С. 76–87.

40. Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Кривий Ріг: КП ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.

41. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України (від 29.07.2019 р.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf> (18.02.2024).

42. Костів О., Сколоздра-Шепітко О. Методика викладання української мови: навчально-методичний посібник / для студентів українського відділення філологічного факультету. Львів, 2018. 202 с.

43. Левківська О. А. Використання українських народних пісень на заняттях із сучасної української мови. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. № 21. С. 189–191.

44. Ліпатова М. Застосування інтерактивних методів на заняття з мови навчання. *Молодь і ринок*. 2018. Вип. 46. С. 47–49.

45. Літературознавча енциклопедія: у двох томах. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
46. Луцан Н., Воробець О. Народна творчість як засіб формування мовленнєвої компетентності учнів п'ятих класів на уроках української мови. *Молодь і ринок*. 2023. №4 (212). С. 19–23.
47. Лютко О. Формування аксіосфери школяра в контексті пріоритетів національного виховання. *Виховна робота в школі*. 2015. №1. С. 2–11.
48. М'ягкота І. З історії формування терміносистеми українського фольклору. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2011. № 709. С. 96–102.
49. Мазурик І. Використання фольклорного матеріалу в освітньому процесі нової української школи. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки в країнах Євразії»: збірник наукових праць*. Переяслав, 2023. С. 62–64.
50. Матящук В. П. Сучасне патріотичне виховання в школах України. Тернопіль: Мандрівець, 2014. 383 с.
51. Мафтин Л., Предик А., Шевчук К. Педагогічний потенціал українських народних паремій. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. №10 (94). С.160–172.
52. Маховська С. В. Народнопісенний паралелізм як визначальний стилістичний засіб весільного фольклору. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки / редкол.: Л. М. Марчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. Вип. 23. С. 131–136.*
53. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі: Навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр». Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 607 с.

54. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / М. І. Пентилюк, С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна, З. П. Бакум, І. В. Гайдаєнко; за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2005. 400 с.

55. Методичний путівник Нової української школи: мовно-літературна освітня галузь: збірник науково-практичних матеріалів / Т. Байдаченко, С. Гарна, О. Головіна, Т. Попова, І. Ціко, І. Шингоф, В. Щербатюк та ін. ; за заг. ред. І. Ціка. Краматорськ: Відділ інформаційно-видавничої діяльності, 2021. 215 с.

56. Мова наша – українська: навчально-методичний посібник для вчителя / Л. І. Мацько, О. М. Семенов, Н. Б. Голуб та ін. / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Богданова А. М., 2011. 512 с.

57. Мовно-літературна освіта: дослідження, методи, практика : колективна монографія (Електронне видання) / Бондаренко Г. П., Галенко А. М., Карловас О. А., Кравченко О. Л., Пустовіт В. Ю., Токар Н. В.; відп. ред. Г. П. Бондаренко. Сєверодонецьк: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. 222 с.

58. Модельна навчальна програма «Українська мова. 5-6 класи» для закладів загальної середньої освіти. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/830/83075/Ukr_mova_5-6-kl_Zabolotnyy_ta_in_14_07_1_1.pdf (15.02.2024).

59. Молоцький В. О. Використання текстів пісень як чинник формування предметних компетентностей учнів на уроках української мови. *Українська література в просторі культури і цивілізації: матеріали Всеукраїнської інтернет-конференції студентів, аспірантів і молодих вчених (23–25 лютого 2024 року)*. Київ, 2024. С. 143–147.

60. Мороз Н. М. Національно-патріотичне виховання школярів на уроках української мови та літератури засобами козацької педагогіки. *Досягнення та виклики національно-патріотичного виховання в регіоні: матеріали VIII обласної науково-практичної конференції (Київ, 10 листопада 2022 р.)*. Київ: Донецький ОБЛППО, 2022. С. 57–64.

61. Мошноріз М. М. Використання паремій на уроках української мови як іноземної. *XLV Науково-технічна конференція гуманітарних підрозділів (2016)*: збірник доповідей. Секція: Мовознавство. 2016. С. 244–249.

62. Нова українська школа: путівник для вчителя 5–6 класів: навчально-методичний посібник / за ред. А. Л. Черній; відп за вип. В. М. Салтишева. Рівне : РОІППО, 2022. 168 с.

63. Очеретько Н. А. Розвиток творчих здібностей учнів на уроках української мови і літератури. *Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції «Методика викладання української мови та літератури у сучасній школі: теорія та практика»*. Харків, 2020. С. 84–87.

64. Палихата Е., Штафірна Л. Методика формування публічного мовлення старшокласників. *Наукові записки. Серія: педагогіка*. 2023. № 2. С. 58–64.

65. Пентиліук М. І. Мовна особистість учня в перспекції мовленнєвого спілкування. *Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики*: збірник статей. Київ: Ленвіт, 2011. 256 с.

66. Перцева В. А. Фольклор і література: особливості побутування. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. Вип. 14. С. 147–151.

67. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підручник. Київ: Либідь, 2000. 248 с.

68. Самокіша О. Використання лінгвістичної казки на уроках української мови як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів: збірник. *Методичний пошук учителя-словесника*: зб. наук. -метод. статей студ. і магістрантів / упоряд. Л. І. Федчук. Вінниця: ТОВ «Фірма «Планер», 2011. Вип. 3. С. 80–84.

69. Семенов О. М. Навчання української мови і літератури у вимірах ключових компетентностей: методичний посібник. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. 212 с.

70. Сердега Р. Л. Конспект лекцій зі спецкурсу «Українська лінгвофольклористика». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 228 с.
71. Слижук О. Формування національної самосвідомості учнів у процесі навчання літератури в 5-6 класах НУШ. *Національна ідентичність у мові та культурі: збірник наукових праць* / за заг. ред. О.Г. Шостак. Київ: Талком, 2023. С. 312–319.
72. Сокаль М. А. Лінгвокультурологічний підхід до викладання української мови: навчальний посібник. Одеса, 2024. 133 с.
73. Стилїстика української мови / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Вища шк., 2003. 462 с.
74. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т укр. мови; редкол.: В. М. Русанівський та ін. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 820 с.
75. Українська пареміологія : навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга, Н. М. Шарманова; за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.
76. Федорченко Г. М. Формування національної самосвідомості учнів засобами фольклору. *Молодий вчений*. 2016. № 5 (32). С. 383–386.
77. Харагірло В. Є. Національне виховання здобувачів освіти на сучасному етапі: навчально-методичний посібник. Біла Церква: БІНПО, 2020. 93 с.
78. Шапошник О. М. Текст-типологічні особливості народної та літературної казки: порівняльний та перекладознавчий аспекти. *Українське мовознавство: міжвідомчий наук. зб.* / ред. А. К. Мойсієнко. Київ: Вид-во КНУ імені Шевченка, 2011. Вип. 41/1. С. 294–299.
79. Шевченко Є. Ф. Граматичні казки на уроках рідної мови. Тернопіль: Богдан, 2007. 32 с.

80. Шевчук З. С. Проблема мовної особистості в сучасному мовознавстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*: зб. наук. пр. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. Вип.12. С. 238–240.

81. Шелехова Г., Бондаренко Н., Новосьолова В. Концептуальні засади навчання української мови в профільній школі (академічний рівень). *Українська мова і література в школі*. 2008. № 6. С. 2–5.

82. Шеремета В. П. Лексико-стилістичні засоби вираження національно-культурних стереотипів мовообразу дівчини в українських народних піснях. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство)*: зб. наукових праць / за ред. Л. І. Мацько. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 5. С. 254–261.

83. Шуст Л., Гончарук О., Дацюк В. Використання елементів народознавства на уроках української мови як одна з умов формування компетентності вільного володіння державною мовою. *Інноватика у вихованні*. 2022. Вип. 15. С. 269–278.

84. Яценко Т. О. Інтеграція в сучасній шкільній літературній освіті: програмове, навчально-методичне забезпечення, компетентнісний потенціал *Джерело освітніх інновацій «Література та мистецтво: ідеї інтегрованого навчання»*, 2023. Вип. 4 (44). С. 46–58.

ДОДАТКИ

Додаток А

*Зразки використання фольклорних текстів у підручнику з української мови
(автор – О. Авраменко) для 5 класу*

1. Прочитайте приказки й прислів'я та виконайте завдання.

1. Гірко **заробиш** — солодко з..їси. 2. **Ранні** пташки росу п...ють, а пізні – слізки лл...ють. 3. Удар забувається, а слово пам...ятається. 4. Бур...як червоний, хоч і в чорній землі зростає. 5. З любов...ю скрізь простір, а з **примусом** – тіснота. 6. Нащо клад, коли в сім...ї лад. 7. До св...ята готуйся, а будень шануй (Нар. тв.).

А. Перепишіть речення, уставляючи, де потрібно, апостроф.

Б. Розберіть за будовою виділені слова.

2. Прочитайте прислів'я та виконайте завдання.

Бережи одяг, поки новий, а здоров...я — поки молодий.

А. Зробіть звуковий запис виділеного слова.

Б. Письмово розкрийте зміст цього прислів'я (три-п'ять речень), використавши слова повітр...я, здоров...я, р..юмсати, в...ялий, сухом...ятка, тьм...яніти.

3. Відновіть приказки й прислів'я, запишіть їх і виконайте завдання.

1. Риба, гнити, з, голова. 2. Вовк, ноги, годувати. 3. Дим, без, вогонь, не, бувати. 4. У, чужий, дім, не, порядкувати. 5. Наука, в, ліс, не, вести, а, з, ліс, виводити.

А. Підкресліть головні члени речення.

Б. Письмово розкрийте значення народного вислову в другому реченні (одне-два речення).

Додаток Б

*Зразки використання фольклорних текстів у підручнику з української мови
(автор – О. Заболотний) для 6 класу*

142. Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Відновлені прислів'я запишіть. Опишіть ситуації, у яких доречно вжити один із висловів (на вибір).

А Час, як вода,	1 заплачеш зимою.
Б Згаяного часу	2 дим не заходеш.
В Проспиш весною -	3 усе вперед тече.
Г Вітер не піймаєш,	4 й конем не доженеш.

143. Користуючись різними інформаційними джерелами, доберіть і запишіть по одному прислів'ю чи приказці про книжку, хліб, навчання, пори року.

144. I. Прочитайте афоризми. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. Наша дума, наша пісня не вмре, не загине, от де, люди, наша слава, слава України (Т. Шевченко). 2. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати (В. Симоненко). 3. Чудова думка втрачає свою цінність, коли вона погано висловлена (Вольтер). 4. Сміх - це сонце: воно проганяє зиму з людського обличчя (В. Гюго).

II. З одним із поданих висловів складіть і запишіть речення з прямою мовою.

Додаток В

Зразки лінгвістичних казок за мовознавчими розділами

(джерело – Шевченко Є. Ф. Граматичні казки на уроках української мови [79])

(з нашими доповненнями)

1. *Лексикологія**Країна Лексика*

Не за горами високими, не за степами широкими, не за морями глибокими, а в царстві її Величності Мови є незвичайна країна Лексика. Живуть там Слова. Вони такі різні: великі й маленькі, голосні й тихенькі, ласкаві й сердиті.

Одного разу потрапив у цей дивний край хлопчик Питайлик.

Чарували своєю красою ліси, гаї, діброви. Виспівували птахи: щебетали, тьохкали, цвірінькали. Трави, схиляючись до землі, про щось перемовлялись, тихо шепотіли, розмовляли з квітами.

Питайлика оточила група слів-синонімів: іти, ходити, блукати, плентатися, шкандибати, чалапати, тупцюти, лізти...

Вони були чимось схожі одні на одних...

- Де я? Хто ви? — запитав хлопчик.
- Ти в країні Лексиці, а ми її мешканці-слова.

Гостинні мешканці Лексики запросили Питайлика помандрувати країною і ближче познайомитись із її жителями.

У гостях у синонімів

Спочатку вони побували в Долині Синонімів. Тут цвіли дивні квіти.

– Ви такі чудові, неповторні, – шепотів, милуючись ними, вітерець.

Стояло розгублене слово «Поле». Воно не знало, кого вибрати собі в супутники зі слів, близьких за значенням: «безмежне», «безкрає», «неосяжне», «неозоре», тому і прислухалось до гомону квітів і трав.

Розмовляли із сонечком білі ромашки, про щось сперечались червоні гордовиті маки, тихо гомоніли голубі незабудки.

Питання до учнів:

- Допоможемо «Полю» вибрати собі супутників?
- Кого б ви обрали? Чому?

2. Орфографія

Мудра сова

Жив-був хлопчик Питайко. Якось, блукаючи в лісі, побачив він на дереві Мудру Сову.

- Хочеш, я розкажу тобі, як народжуються слова? - запропонувала Сова і, не чекаючи відповіді, показала йому старий-пре-старий корінь Сад:
- Поглянь, скільки слів з нього виростало: *посадка, насадження, пересадити, висадити.*

Зіставив хлопчик ці слова і побачив, що всі вони мають спільну частину корінь.

– Префікс, – продовжувала Мудра Сова, – стоїть перед коренем. Кожен префікс має своє значення. **Пре-** вказує на вищу міру ознаки. Його можна замінити словом *дуже*: *прегарний* – дуже гарний, *преглибокий* – дуже глибокий. А ось **При-** має інше значення. Він надає словам значення наближення, приєднання, неповної дії: *прилетіти, присісти, прибити.*

Префікс **С-** пишеться перед *к, п, т, ф, х*: *сказати, списати, сховати.* В усіх інших випадках – *префікс З-*: *збити, зшити, звести.*

У префіксах **Без-, Роз-** завжди пишеться *з*: *розповісти, безмежний.* Для полегшення вимови та милозвучності між префіксом та коренем може вживатись *і*: *розігнути, зібрати.*

Питайко так заслухався, що й не помітив, як стемніло. Час додому.

Він подякував Мудрій Сові за цікаву розповідь, а та запросила його на уроки в лісовій школі. Там навчаються лісові звірята.

От і казці кінець, а хто слухав – молодець.

3. Морфологія

Іменниковому роду нема переводу

Чемпіоном щодо кількості слів є, поза сумнівом, іменник, бо все на світі має свою назву. Іменник знав це і дуже гордився своїм словниковим багатством.

– Я – найголовніша частина мови! – любив він повторювати.

А щоб не розгубити своїх слів, він запровадив у своєму царстві суворий порядок. Поділив слова на власні й загальні назви, закріпив це у правилах правопису (власні пишуть з великої букви). За допомогою питань хто? що? навчив розрізняти живі істоти та неживі предмети.

Кожне слово мало певний рід, змінювалось за відмінками і числами. Залежно від роду і закінчення поділив слова на чотири відміни. Не забув і про роль у реченні: усі чітко виконували свої обов'язки: одні – головних, а інші – другорядних членів речення, виступаючи підметами, додатками, обставинами, означеннями.

Упорядкувавши все, узявся за слова іншомовного походження: хай звикають до мови, друзів собі знаходять.

Роботи іменникові щодня вистачає: з'являються нові предмети й поняття – тільки встигай імена давати. Недарма кажуть: іменниковому роду нема переводу.

Всюдисущі числівники

Мені здається, що числівник схожий на чарівника, у руках якого – рахівниця. Він намагається перерахувати зорі на небі, квіти у лузі, дерева у лісі, скарби, заховані у землі. Чимало на світі числівників. Живуть вони у царстві Морфології. Одного разу до їхнього царства потрапив Питайко. І хоча сам любив ставити запитання, навіть розгубився, задумавшись над тим, скільки числівників живе тут. Числівники – надійні друзі іменників. Вони завжди готові допомогти іменникам у вираженні кількості предметів. Їх

поділяють на кількісні і порядкові. Кількісні числівники відповідають на питання *скільки?* та позначають число, кількість.

Кількісні числівники можуть позначати цілі числа і дробові, бувають збірними (позначають сукупність предметів: *двоє, троє, семеро*). Змінюються кількісні числівники за відмінками. Порядкові відповідають на питання *котрий?* та позначають порядок предметів при лічбі. Вони змінюються за родами, числами і відмінками.

За будовою числівники поділяють на прості, складні й складені. Прості числівники мають один корінь; складні утворені з двох числівників, об'єднаних в одне слово; складені складаються з двох і більше простих чи складних числівників (як-от, двадцять шість, триста сімдесят чотири, дві тисячі п'ятсот сорок три, мільйон триста вісімдесят сім тисяч сто дев'яносто шість). Складені пишуться тим, що їх не можна записати одним словом. Вони ображаються, якщо їх пишуть разом. У реченні числівники виступають підметами, додатками, означеннями.

Числівники часто вживаються у прислів'ях, приказках, загадках, наприклад:

Семеро одного не ждуть. Чоловік має два вуха, щоб багато слухав, а один язик, щоб менше говорив. За одного вченого двох невчених дають.

Такі вони, числівники – всюдисущі. Не обійтися без них ні в житті, ні в мові. Побувавши у їхньому царстві, Питайко почав ставитися до них із повагою.

Рідні, але різні

Жило-було Дієслово. Мало воно двох синів: Дієприкметника і Дієприслівника. Виросли сини жвавими і працьовитими. Від батька Дієслова вони успадкували вид, залежні слова, час минулий і теперішній.

Дієприкметник любив гратися з Прикметничатами. Він перейняв від них здатність змінюватись за числами (*зроблений – зроблені*), родами (*зроблена, зроблений, зроблено*), відмінками (*зроблений, зробленого, зробленому*,

зробленим), залежати від іменника (*написаний твір, виконана пісня*), виконувати роль означення (*За написаний вчора твір я отримав дванадцятку!*).

Дієприкметники бувають активного і пасивного стану. Разом із залежними словами утворюють дієприкметниковий зворот. Дієприкметниковий зворот у реченні виступає означенням, його виділяють комою, якщо він стоїть після пояснюваного слова (*Я прочитав цікавий твір, написаний відомим українським письменником.*)

Дієприслівник подружився з Прислівничатами і перейняв від них найголовнішу ознаку Прислівника – незмінність. Як і прислівник, у реченні виступає обставиною, означає додаткову дію (*як-от, Гомонять, працюючи, школярі.*)

Дієприслівник разом із залежними від нього словами називають дієприслівниковим зворотом. Дієприслівниковий зворот, на відміну від дієприкметникового, завжди виділяють комами (наприклад: *Читаючи, я раптом згадав про домашнє завдання.*)

Одного батька сини, а такі різні!

Додаток Г

Зразки укладених нами завдань із використанням текстів сучасних пісень на уроках української мови (з доповненнями [59])

Для опрацювання текстів пісень на уроках української мови можемо запропонувати таку систему завдань і вправ, наприклад:

1. Прослухайте пісню С. Тарабарової «Перемога». Ознайомтесь із текстом:

Перемога, то не один день.

Перемога – це завжди дорога.

Кожен крок наближає її

Таку жадану дорогу додому

Перемога, то не один день.

Перемога – це завжди дорога.

Кожен крок наближає її

Таку жадану дорогу додому.

Дорогу додому (дорогу додому).

Скільки людей, скільки любові,

Скільки тебе в телефонній розмові.

Як ти? Я ти там?

В дані часи промінь надії.

Все, про що мріємо, стане можливим.

Репродуктивна бесіда:

1) Що означає вислів «дорога додому»?;

2) Які у вас виникли враження від прослуханого і прочитаного?;

3) Які епітети, метафори і порівняння використала авторка тексту? З якою метою?

Окрім того, можна виконати таке творче завдання:

Допишіть поезію або напишіть власний поетичний текст на цю тему.

2. Прочитайте текст народної пісні та опрацюйте завдання до нього.

Под облачком явір похилений,

Сидит на нім пташок прімилений.

Слухай, мила, як тот пташок співат,

Же з любови нич добра не биват.

Же з любови, же з любови

Нич добра не биват.

Ци та любов єст од Бога дана?

Ци лем може д'яблом підшептана?

Хоц би-с не хтів, то мусиш любити,

Хоц би-с не хтів, прото маиш терпіти.

Хоц би-с не хтів, хоц би-с не хтів,

Прото маиш терпіти.

Доречно запропонувати школярам прослухати цю народну пісню у виконанні співачки Христини Соловій, постать якої добре відома їм і приверне увагу.

Запитання і завдання:

- а) З'ясуйте, які діалектизми використано у тексті;
- б) Чи знаєте ви, що вони означають?;
- в) Як ми можемо з'ясувати лексичне значення діалектного слова?;
- г) Яку роль відіграють діалектизми у тексті пісні?;
- д) Як називаємо повтори у текстах на початку рядків?;
- е) Із якою метою їх використано в тексті?

3. Прочитайте текст пісні і прослухайте її сучасне виконання (наприклад, варіант у виконанні Христини Соловій).

Запитання і завдання:

- а) Чи доречний образ використали автори відеокліпу?;
- б) Яким чином вдалося передати настрій ліричного героя?;
- в) Чому автори не адаптували текст із діалектизмами до сучасної літературної мови?

г) Яку роль відіграють діалектизми у виконаній пісні?

4. Прочитайте текст народної пісні (напр., «Ой на горі та й женці жнуть»). Знайдіть архаїзми, визначте їх значення і спробуйте замінити на сучасні слова. Поміркуйте, як зміни в мові відбивають зміни в культурі.

5. Використовуючи текст пісні «Цвіте терен», виконайте такі завдання:

а) виписати речення;

б) знайти в них підмети та присудки;

в) визначити типи речень за метою висловлювання й емоційним забарвленням.

6. Прочитайте (прослухайте) пісню «Ой у лузі червона калина».

Виконайте такі завдання:

а) знайдіть іменники та прикметники, з'ясуйте їх граматичне значення;

б) поміркуйте, яке значення мають слова *калина*, *цвіт*;

в) символами чого став вислів *червона калина*?;

г) чому ця пісня набула популярності з початком російсько-української війни?;

д) яких виконавців пісні Ви знаєте?;

е) якими мовами перекладено пісню?

7. Запропонуйте учням скласти за зразком народної пісні власний текст.

8. Прочитайте текст пісні «Ой на горі два дубки» і виконайте завдання:

а) виписіть із тексту слова зі зменшено-пестливим значенням;

б) розберіть ці слова за будовою;

в) з'ясуйте, яку стилістичну роль вони виконують.

9. Знайдіть у текстах народних пісень фразеологічні звороти. Поясніть їхнє значення.

10. Доберіть до знайдених фразеологізмів синонімічні вислови, які часто використовують у сучасній українській мові.

11. Випишіть із текстів народних пісень приклади складних речень. З'ясуйте кількість граматичних основ у цих реченнях.

Можна для прикладу використати текст пісні «Ой роду наш красний».

У полі калина,

У полі червона.

Хорошенько цвіте.

Ой роду наш красний,

Роду наш прекрасний,

Не цураймося, признаваймося,

Бо багацько нас є.

Що перший цвіточок –

То рідний батенько.

Хорошенько цвіте.

Що другий цвіточок –

То рідная ненька.

Хорошенько цвіте.

Що третій цвіточок –

Рідна сторононька.

Хорошенько цвіте.

Тексти народних пісень дають змогу працювати зі складними реченнями, вивчаючи в такий спосіб їх різновиди. Для цього вчитель може також запропонувати учням виписати з пісні «Засвіт встали козаченьки» складнопідрядні речення і визначити їх види.

12. Виділіть у тексті народної пісні слова із суфіксами та префіксами. Визначте спосіб творення кожного слова. Попросіть учнів навести інші слова з подібними афіксами.

13. Випишіть із текстів народних пісень рядки, в яких згадується слово «доля». Проаналізуйте значення цього слова у змісті тексту. Простежте, з якими прикметниками воно сполучається.

14. Виписати з тексту народної пісні синоніми (антоніми / омоніми).
Встановити, яке значення вони мають у тексті.

15. Знайдіть у текстах народних пісень слова, які сьогодні рідко вживаються. Поясніть їх значення та доберіть сучасні відповідники.
Обговоріть, як такі слова відображають народну культуру.

16. Прочитайте подані речення з текстів народних пісень. Визначте назву пісні за рядком і визначте тип речення за граматичною основою.

- 1) «В кінці греблі шумлять верби, що я насадила»;
- 2) «Хто моє відерце дістане, той зі мною на рушничок стане».
- 3) «Чом ти не прийшов, як місяць зійшов?»;
- 4) «Мусить війна бути, бо вже йдуть рекрути».

Відповіді: 1 – «В кінці греблі шумлять верби»; 2 – «Туман яром, туман долиною»; 3 – «Чом ти не прийшов?»; 4 – «Ой, летіли гуси з далекого краю».

17. Доведіть, що подані речення – складнопідрядні. З'ясуйте їх типи:

- 1) «В кінці греблі шумлять верби, що я насадила» (означальне);
- 2) «Хто моє відерце дістане, той зі мною на рушничок стане» (означальне, займенниково-означальне);
- 3) «Чом ти не прийшов, як місяць зійшов?» (обставинне);
- 4) «Мусить війна бути, бо вже йдуть рекрути» (обставинне).

18. Прочитайте народну пісню «У ржі на межі». З'ясуйте, до якого циклу календарного фольклору вона належить.

«У ржі на межі, на кривій березі

Там сиділа русалка.

Просила русалка у дівочок сорочки:

— Ви, дівочки, подружки,

Да-дайте мені сорочки,

Хоча худенькую, да аби біленькую,

Хоч не біленькую, да тоненькую!»

Виконайте завдання до тексту:

а) знайдіть звертання і поясніть вживання розділових знаків при ньому у реченні;

б) воно поширене чи непоширене?;

в) якою частиною мови є слово «Ви»?;

г) яку синтаксичну роль воно виконує?

19. *Прослухайте народну пісню. Встановіть логічну послідовність частин тексту.*

20. *Знайти в прослуханому уривку пісні помилки у вимові та слововживанні:*

*Ти була моєю **тайною** (замість таємницею)*

(https://www.youtube.com/watch?v=KiBCBYul9Yo&list=RDKiBCBYul9Yo&start_radio=1);

*Наш декаданс **виключить** світло... (замість вимкне)*

(<https://www.youtube.com/watch?v=vW39hqrHtTc>);

*Мені би **тікати**, але ж ти не **даш** (замість не даси)*

(<https://www.youtube.com/watch?v=K6xw2fGdImA>);

*Я **налию** собі, я **налию** тобі вина (замість наллю)*

(<https://www.youtube.com/watch?v=bbkEVJgrBUs>);

*Який не по **зубам** мені (замість не по зубах)*

(https://www.youtube.com/watch?v=KiBCBYul9Yo&list=RDKiBCBYul9Yo&start_radio=1);

*Якби тобі **мої** думки (замість мої́)*

(<https://www.youtube.com/watch?v=LROXMiotOVA>);

*В тобі я **втóплю** свою весну / В тобі я **зна́йду** свою весну (замість втоплю́, знайду́)*

(<https://www.youtube.com/watch?v=9JYpAAWKyA4>);

*В неї все вже **бу́ло** давно; І не **була** в різних містах; Як **то бу́ло** завжди (замість було́)*

(<https://www.youtube.com/watch?v=dn-jr9kSIDk>);

*Чого **являє[ш'с'а]** мені... (замість являє[с:'а])*

(<https://www.youtube.com/watch?v=Y5B2AD1D-do>).

21. *Складання висловлювання (стислого словесного портрету виконавця) прослуханої композиції з використанням речень з однорідними членами.*

Зразок (до пісні, вміщеної в завданні 1, Додаток Г):

Виконавець цієї пісні є щирим, проникливим і емоційно відкритим. Його голос звучить тепло, душевно і впевнено. У композиції відчувається віра, любов до України і надія на перемогу. Мелодія та слова пісні викликають роздуми, надихають на дію та зміцнюють дух.

22. *Робота з уривком тексту пісні з метою сформувати в учнів уміння правильно розставляти пропущені розділові знаки, позначати в словах орфограми.*

Моє ім..я Батьківщина

Л..леки л..гке кр..ло.

Моє ім..я Україна

І сон..чка т..пло (https://www.youtube.com/watch?v=HBLzV2P2y_s).

23. *Система завдань і вправ для роботи з текстами пісень:*

На уроці української мови вчитель може використати тексти пісень для таких вправ і завдань:

1) Виписати з тексту пісні слова, що належить до певної частини мови, визначити морфологічні ознаки.

2) Проаналізувати текст пісні: прочитати текст пісні, виділити незнайомі слова або фрази, які потребують пояснення.

3) Проаналізувати змістове наповнення: відповісти на питання про зміст пісні, з'ясувати, про що саме йдеться у тексті, яку ідею автор намагається передати через слова.

4) Схарактеризувати мовні засоби: розглянути вжиті мовні одиниці (лексику, граматичні структури, фразеологізми тощо) і визначити їхню роль у створенні загального змісту та настрою пісні.

5) Творчі завдання: учні можуть створити власний текст пісні на ту саму тему або написати твір, есе, сенкан, пов'язані зі змістом.

6) Обговорення: простежити моральні, етичні або соціальні аспекти пісні, поділитися своїми враженнями від її прослуховування та з'ясувати, як вона впливає на них особисто.